

İRTAD

İRAN VE TURAN TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*THE JOURNAL OF IRAN AND
TURAN HISTORICAL RESEARCH*

Yıl 1 /Sayı 2

Haziran 2019

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

İRAN VE TURAN TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

(Yıl 1/ Sayı 2/ Haziran/2019)

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/irtad adresinden erişilebilir.

THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN HISTORICAL RESEARCH

(Vol 2/ No.2 June 2019)

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues. The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/irtad.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner
Mehmet DAĞLAR

Editör/ Editor
Mehmet DAĞLAR

Editör Yardımcıları / Vice Editors
Cihan ORUÇ - Harun ÇOBAN

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Osmangazi Özgüdenli

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Doç. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Altay Tayfun Özcan

Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Şefaattin Deniz

Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Ömer Subaşı,

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Acar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Bayram Arif Köse

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Tuba Tombuloğlu

AB ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı

Dr. Hasan Asadi

Mohaghegh Erdebili Üniversitesi Tarih Bölümü

Arş. Gör. Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Arş. Gör. Halit Baş

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet TaŐaŐıl

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet Alparġu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin GüneŐ

Bartın Üniversitesi

Dr. Abbas Ahmedvend

BeheŐti Üniversitesi İslam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İslam Ansiklopedisi Kurumu Araştırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyođlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Dr. Öğrt. Üyesi Selim Serkan Ükten

Aksaray üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Doç. Dr. Ömer Subaşı

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu

Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Seda Yılmaz Vurgun

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Gonca Sutay

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- BAYRAM ARİF KÖSE Tûrân'da Türk Hakanlar Yurdu: s. 1-23
Üsrûşene
*Land of Turkish Khans in Turan:
Ushrusanah*
- MALİK ALİHÜSEYNOV Arayış'tan İttifak'a: Safevi - Portekiz s. 24-44
İlişkileri
*From Seeking to Alliance: Safavid -
Portugal Relations*
- EMRE KESER Buhara Hükümdarı Şah Murad'ın s. 45-62
Yönetim Anlayışı
*Management Mentality of Shah
Murad the Ruler of Bukhara*
- MEHMET DAĞLAR Kitap Tanıtımı: Safeviler: Tekmiletü'l s. 63-66
Ahbar (Başlangıçtan 1571'e Kadar
Safevilerin Tarihi)
- ÇETİN KASKA KİTAP TANITIMI: İRAN EDEBİ s. 67-72
TARİHİ (Târîh-i Edebî-i İrân)

Tûrân'da Türk Hakanlar Yurdu: Üsrûşene

BAYRAM ARİF KÖSE*

Öz: Tûrân bölgesi, İslam kaynaklarının Amû Deryâ (Ceyhun Nehri) ötesi anlamında kaydettikleri Mâverâünnehir coğrafyasıdır. İran'la Tûrân arasında sınır olan nehrin ötesinde, İslam kaynaklarının övgüyle bahsettiği Türkler yaşamaktaydı. Erdemlerinin yanı sıra idari ve askeri işlerindeki kabiliyetleri Müslümanların ilgisini çekmiş ve bundan sonraki süreçte bölge İslamlaşmaya başlamıştır. Harezmi Hanlığı, Sâmânî hanedanı, Sebüktegin oğulları ve Selçukluların yanı sıra pek çok Türk hanedanı bu bölgeden çıkmıştır. İslam devletlerine asker ve idareci yetiştiren bölgenin önemli merkezlerinden olan Üsrûşene, bu makalemizin konusunu oluşturmaktadır. Üsrûşene'nin tarihi coğrafyası ve ilk İslam fethinden Abbasilere siyasi tarihi dönemin kaynakları incelenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mâverâünnehir, Üsrûşene, Afşin, Abbasiler

1

Land of Turkish Khans in Turan: Ushrûsanah

Abstract: Turan region is Transoxania (Mâwarânnahr) region which was referred to as beyond the Amu Darya (Oxus River) in Islamic sources. The land away from the river forming the border between Iran and Turan was inhabited by Turks who were highly spoken of in Islamic sources. In addition to their virtues relating, Turks' capability in administrative and military affairs drew the attention of Muslims, and the region started to gain an Islamic character later. Many Turkish dynasties in addition to Khwarazmian Empire, Samanid dynasty, Sebüktegin's lineage and Seljuks originated in this region. The subject of this paper is Ushrûsanah, one of the important centers in the region that raised soldiers and administrators for Islamic states in particular. The paper attempted to explore the historical geography of Ushrûsanah and its political history from first Islamic conquest to the Abbasids era by examining the sources on this period.

Keywords: Mâwarânnahr, Ushrûsanah, Afşin, Abbasid

* Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
bayramarifkose@gmail.com

Giriş

Günümüzde bir kısmı Özbekistan bir kısmı ise Tacikistan sınırları içerisinde kalan Üsrüşene tarihi M. Ö. 4. yüzyıllara kadar yani Büyük İskender'in seferlerine kadar uzanmaktadır. M. Ö. 2000'li yıllarda Aryânilerin göç ettiği Mâverâünnehir bölgesi, M. Ö. 6. yüzyılda Pers idaresine girmişti. M. Ö. 2. yüzyılın başlarında ise doğudan gelen kavimlerin istilasına maruz kalmış, sonrasında Yüe-çilerin ve Kuşanların hâkimiyetine girmiştir. 5. yüzyıl ortalarından 6. yüzyıl ortalarına kadar Eftalitlere bağlı kalan bölge onların yıkılışından sonra Batı Göktürk Devleti hâkimiyetine girmiştir. Mâverâünnehir sonraları ayrı zikredilse de ilk İslam fetihlerinde Horasan'ın bir eyaleti olarak idare edilmişti. Ancak bölgenin tümüyle Müslümanların eline geçmesi ve toprakların genişlemesi Mâverâünnehir'in Horasan'dan ayrı yönetilmesini lüzumlu kılmıştı. Bu bağlamda kadim Türk yurdu olan Üsrüşene, Mâverâünnehir'de olup; batısında Semerkand, doğusunda Fergana ve Pamir bölgesi, kuzeyinde Fergana'nın bir bölümü ve Şaş, güneyinde ise Kiş, Çağaniyan, Şuman, Vaşcird ve Reşt gibi yoğunlukta Türklerin yaşamış olduğu şehirler yer almaktadır. Burası ayrıca Çinlilerin Doğu Cha'ο dedikleri bölgedir.¹ Çinlilerle, Araplar arasındaki bu sınırda cereyan eden hadiseler Türklerin Müslümanlaşmasına sebep olmakla birlikte hem İslam Devletleri hem de Türk beyleri açısından çok mühim gelişmelerin başlangıcı oluşturmaktadır. İlk dönem Müslüman Türk ilişkileri çatışmalar düzeyinde olsa da zamanla Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi İslam devletinin ihtiyaç duyduğu askeri ve idari kadroların bölgeden teminin önünü açmıştır. Bu durum

¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, c. 28, 2003, s. 178; Aydın Usta, "Üsrüşene", *DİA*, c. 42, 2012, s. 391.

Müslümanların olduğu kadar Türklerin de geleceğine dair önemli bir dönüm noktasıdır.

Tarihi Coğrafya

Mâverâünnehir kelimesine kaynak teşkil eden ve Araplarca Amû Deryâ olarak isimlendirilen Ceyhun Nehri, Farsça konuşanlarla yani İran'la Tûrân arasında sınır teşkil etmesi bakımından mühimdir. Bu nehrin ötesinde yani Tûrân'da yaşayanlar Doğu Roma müelliflerince Beyaz Hunlar olarak adlandırılrsa da Arapların Mâverâünnehir'den kastı nehrin ötesinde yaşayan Tûrânî kavimler ve memleketlerdir.² Mâverâünnehir'in tamamına Tûrân denildiğini belirten Ebü'l-Fidâ, buranın Heftalitlerin ülkesi olduğunu belirtmektedir. Müellifin buranın en önemli merkezlerinden biri olan Üsrûşene'nin enlem ve boylam cetvelinden bahsettikten sonra burayla ilgili aktardıkları İbn Havkal'dan ve diğer müelliflerden nakildir.³

3

Üsrûşene'nin içerisinde yer aldığı Mâverâünnehir'in İslam fethinden sonraki süreci Türk tarihi açısından oldukça mühimdir. Ceyhun Nehri'nin ötesinde yer alması nedeniyle nehrin öte tarafında bulunan anlamında isimlendirilmiş olan bölge, İslam coğrafyacılarının kayıtlarına göre Soğd, Fergana, Şur, Üsrûşene, Buhara, Semerkant, Kiş, Nesef, Zâmin, Bunkes, İsbîcab, Hocend, Hokan hanlıkları ve diğer Türkistan şehirlerini kapsamakla birlikte Türk yurdu vasfı taşımaktadır. Doğusunda Pamir, Raşt ve Huttal, batısında, Taraz'dan itibaren Bârâb, Sütkend, Suğd, Semerkant ve Buhara

² G. Le Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Newyork 1873, s. 433.

³ İmâdüddin İsmâil b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Bıldân*, (neşr. M. Reinaud), Paris 1840, s. 484, 496-497; Mâverâünnehir hakkında detaylı bilgi için bkz. Şihâbüddin Ebi Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mi'cemü'l-bıldân*, c. 5, Beyrut 1977, s. 45-46.

tarafından Harezm ve Harezm Gölü'ne kadar uzanan bölgede yoğunlukta Oğuzlar ve Karluklar meskûndü. Bu halklardan bahseden İbn Havkal, bölgeyi yeryüzünün meskûn olan en önemli bölgelerinden bir olarak tarif ettikten sonra, halkını çok yüksek bir umut kapısı, selamete kavuşturucu, kurtarıcı, cömert ve hayra düşkün vasıflarla nitelemektedir ki zaten İslam devletleri çoğu kez içine düştükleri buhran dönemlerinden buradaki Türklerden aldıkları yardımlar neticesinde çıkabilmişlerdi. Buranın halkının, kudretli, kalabalık bir şekilde harbe hazırlanabilen, kahraman ve iyi silah kullanabiliyor olması Türklerin daha çok askeri sınıfta değerlendirilmesinin sebeplerindendir.⁴

Üsrûsene, Surûşne ve Sutrûşne şeklinde de telaffuz edilen Üsrûşene akarsular bakımından yoksun olmakla birlikte düzlük ve tepelerden müteşekkil büyük bir eyalettir. Eyaletin başkenti günümüzde Ura-tepe kasabası olarak bilinen ve kayıtlara Bûncikes, Bencekes ve Bunûckes şeklinde geçen şehirdi. İbn Havkal'ın Semerkant rustakları arasında zikrettiği bu şehri Şâvzâr dağları takip etmektedir. Üsrûşene'yi tıpkı Soğd gibi bir bölge olarak ele alan müellif, Mâverâünnehir bölgesi içerisinde değerlendirmektedir. Üsrûşene'nin en büyük şehri ve valilerin oturduğu yer buranın dilinde Bûmeckes olarak telaffuz edilmektedir. Bûmeckes'ten başka Ersübânîkes, Kürkes, Gazek, Gağkes, Sâbât, Zâmîn, Dizek, Nuckes ve Harkâne şehirleri bu bölge içerisindeydi. Bûmeckes'in nüfusu o dönemde 17 bin civarındaydı. Toprak ve ahşaptan yapılmış evleri, surlarla

⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (tahk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hînî), 1961, s. 164; Ebû'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî, *Kitâb-ı Sûretü'l-arz*, (Primum ed. M. J. De Goeje), (ed. J. H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. 2, Leyden 1967, s. 368, 467; W. Barthold, "Mâverâünnehr", *IA*, c. 7, s. 408-409; Özgüdenli, "a.g.m.", s. 177; Bölgede Oğuz yerleşmeleri hakkında bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, (çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 108-112.

çevrili iç şehri ve iç şehrin yukarı kapı ve şehir kapısı olarak isimlendirilen iki kapısı bulunmaktaydı. Üsrüşene eyaleti içerisindeki ulaşım ağına göre Harkân, Dizek arası 5, Zâmin arası 9 fersahtı. Zâmin, Sâbat arası 3 fersah, oradan Fergana'ya doğru soldan Hâves yoluyla Kürkes arası 13 fersahtır. Üsrüşene ile Sâbat arası güneydoğu güzergâhıyla 3 fersah, Harkân, Nuckles, arası güneydoğu güzergâhıyla 2 fersahtır.⁵

Mukaddesî ise Maşrık başlığı içerisinde değerlendirdiği Üsrüşene ile ilgili bilgi vermeden önce bu coğrafya ve halkı hakkında bilgi vermektedir. En meşhur bölge olarak zikrettiği bu coğrafyayı İslam'ın sarsılmaz direği, en büyük kalesi, âlimi en bol ve güzel şeylerin çok olduğu bölge olarak vasıflandırır. Müellifin belirttiğine göre buraların hükümdarları en iyi hükümdar, savaşçıları en iyi savaşçı ve orduları başı en eğilmez ordulardır. Burada köle olan başka yerde kral gibidir. Türklerin serhaddi, oğuzların kalkanı, Rumların korkulu rüyası Müslümanların ise övünç kaynağıdır. Müellif'in Haytal olarak kaydettiği Ceyhun Nehri ötesi Türklerin yaşadığı bölgelerdir. Onlardan övgüyle bahseden müellif, onların din konusunda bozulmadığını, savaşlarda son derece zorlu ve atılgan olduklarını, cihada ara vermeden devam ettiklerini, buna rağmen her daim barıştan yana olduklarını ve cömert olduklarını belirtmektedir. İffetli, uysal ve son derece misafirperver olan Türklerin yaşadığı bu bölge müellif tarafından, Fergana, İsficâb, Şaş, Üsrüşene, Soğd ve Buhara şeklinde altı eyalete taksim edilmiştir. Başkenti Buncikes olan Üsrüşene'nin şehirlerinin Arsubânikes, Kurdekes, Gazak, Fağkes, Sâbat, Zâmin, Dizek (Cizah), Nûckes, Katavan-Dizeh, Harkân, Hişt, Mersmende olduğunu belirtir ve bunlara ilaveten Beşâger, Meşâ, Burgar, Vekr, Bângâm, Mînek,

⁵ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 379-380, 403-404; Hamevî, *a.g.e.*, c. 1, s. 197; Strange, *a.g.e.*, s. 474.

Besker, Arsubânikes ve Buttem isminde dokuz tane bölgesinin olduğunu kaydetmektedir.⁶

İlk İslam Fetihleri ve Emeviler Dönemi

Horasan fethiyle birlikte devam eden Müslüman ilerleyişi Mâverâünnehir bölgesini kapsamından sonra bölge ilk dönemlerde Horasan'ın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Mâverâünnehir'e yönelik ilk önemli hareket Hz. Muâviye (r.a.) (41-60/661-680) döneminde gerçekleşmiş olsa da Hülefâ'i-Râşidîn döneminde de bölgeye yönelik askeri hareketlerin varlığı söz konusudur. Halife Hz. Osman (r.a.) (23-36/644-656) döneminde Horasan fetihleri çerçevesinde değerlendirilen bölgeye gönderilen İbn Âmir nehrin aşığı kesimlerini fethederek Mâverâünnehir halkıyla anlaşma sağlamış ve Hz. Osman (r.a.) bunun için bir akid yazmıştı. Sonrasında Horasan valisi olan ve 50 (670-671) yılında orada vefat eden Hakem b. Amr (r.a.) Mâverâünnehir'de namaz kıldıran ilk kişi olmuştur.⁷

54 (674) yılında 25 yaşında Horasan valiliğine getirilen Ubeydullah b. Ziyâd, 24 bin kişilik birliğiyle Ceyhun Nehri'ni aşarak develerle Buhara Dağları'na kadar ulaşmış ve bu dağları askerle aşan ilk kişi olmuştur. Bu harekât neticesinde Buhara'ya bağlı Râmenî, Nesef ve Beykent fethedilirken pek çok ganimet elde edilmişti. Ancak bu bölgede ilerlemede pek çok zorluk çeken Müslümanlar Horasana gelerek burada iki yıl kalmışlardı. I. Yezid (61-64/680-683) döneminde ise 61 (680-681) yılında Horasan ve Sicistân valiliğine getirilen

⁶ Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü'l-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. M. J. De Goeje), Brill 1877, s. 260-265; Ayrıca bkz. Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (çev. ve notlar: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 87.

⁷ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütühu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 468-469, 471.

Selm b. Ziyâd, Semerkant üzerine yürümüştü. Yanında bulunan hammu da nehri aşan ilk Arap kadını olmuştu. Selm b. Ziyâd bu kadından olan oğlunun adını Suğda koymuş ve Suğd Bey'inin hanımından bir takım süs eşyası ödünç almıştı. Sonrasındaki hedefi Hocend olan Selm b. Ziyâd'ın buraya göndermiş olduğu birlikler Türkler karşısında mağlup olmuştu.⁸ Bölgenin mahalli Türk beyleri Müslümanlar karşısında Göktürklerden yardım istiyor ve onların yardımıyla bu akınları durdurabiliyorlardı. Bu sebeple Ceyhun Nehri Müslümanlar tarafından geçilmiş olsa da henüz Üsrûsene'ye varılamamıştı.⁹

77 (696-697) yılında da bölgeye yönelik akınların devam ettiği görülmektedir. Abdümelik b. Mervân döneminde Horasan valisi olan Ümeyye b. Abdullah, Bukeyr'e Mâverâünnehir'e gaza yapmak için hazırlıklarını tamamlamasını emretmişti. Ancak çıkan bazı anlaşmazlık nedeniyle bizzat Ümeyye b. Abdullah'ın kendisi sefere çıkıp Buhara'ya oradan da Tirmiz'e yürümek istemişti. Buhara halkıyla az bir fidye karşılığında barış yapan Ümeyye b. Abdullah oradan Merv'e ilerlemişti. Bölgeye yönelik diğer önemli fetih hareketi ise Mühelel'in valiliği döneminde 80 (699-700) yılında gerçekleşmiş ve Belh Nehri'ni aşan Mühelleb, Kiş'e varmıştı. Huttel ve Şebel Kalesi gibi bazı yerlere de asker gönderilerek fidye karşılığında anlaşmalar sağlanmıştı. Mühelleb oğlu Habib'i Buhara'ya göndermişti.¹⁰

Horasan ve Mâverâünnehir'de Müslümanların daha kalıcı olduğu dönem Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'nin

⁸ Ali b. Muhammed b. Abdilkerim el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l-Fida İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh, (İslâm Tarihi)*, c. 3, (trc. heyeti: Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 339, 453; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 471-472.

⁹ Özgüdenli, "a.g.m.", s. 178.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 129-131, 137.

valiliği döneminde Kuteybe b. Müslim'in bölgeye gönderilmesiyle olmuştu. 705 yılında Horasan valisi olan Kuteybe, mahalli hâkimleri yenerek, Beykend, Timuşkent, Kermîniye, Buhara, Kiş ve Nesef gibi şehirlere hâkim olmayı başardı. Bu başarılar neticesinde Semerkant'ı yüklü bir vergiye tabi tutan Kuteybe, İsficâb'a kadar Mâverâünnehir'in önemli bir bölümünü ele geçirmiş olsa da Üsrüşene henüz Müslüman hâkimiyetine girmemişti. Ancak Belâzurî'deki bir kayıt onun Fergana'dan sonra Soğd ve Üsrüşene'ye yürüdüğünü göstermektedir.¹¹

Horasan ve Mâverâünnehir'de devam eden İslam hâkimiyeti Kuteybe b. Müslim'in 96 (714-715) yılında öldürülmesiyle birlikte gelişen olaylar nedeniyle sarsılmaya başlamıştı. Bölgeye atanan Hareşi, birlikleriyle birlikte 104 (722-723) yılında harekete geçerek nehri aşmış ve Debûsiyye'ye iki fersah uzaklıktaki Rüzgâr Sarayı'nda konaklamıştı. Ardından Üsrüşene'ye kadar ilerleyip az bir miktar karşılığında burada anlaşma sağlamış ve Müslümanlara saldıran Suğdlularla da mücadele etmişti. 110 (728) yılında ise Türgişlerin, Su-lu döneminde bölgeye daha sık müdahale etmesi Müslümanları zor durumda bırakmış ve zaman zaman Türkler karşısında mağlup olmalarına neden

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 200, 204, 210, 216-217, 226, 243, 255, 264; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 481-484; Kuteybe b. Müslim'den önce Mâverâünnehir'in İslamlaşmasına dair bazı adımlar atıldığı görülse de bölgede İslam'ın kalıcı olması Kuteybe b. Müslim'in başarılı siyaseti sayesinde olmuştur. Soğdlular, Türkler ve Araplar gibi farklı etnik kökene mensup olanların yaşadığı bölgede Budizm, Zerdüşlük, Maniheizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Şamanizm, Mecûsilik ve Mezdekiye yaygın inanışlar arasındaydı. Ancak Kuteybe b. Müslim'in bu karışık yapıda ordusuna kattığı askerlerin Müslüman olmasını sağlaması, şehirlere yerleştirilen garnizonların hakla iyi ilişkiler kurması ve Dahhâk b. Müzâhim gibi âlimlerin İslam'ı yerli halka iyi anlatması gibi etkenler Mâverâünnehir'de İslam'ın yayılmasının önünü açmıştı. Sosyoekonomik yapının devam ettirildiği bölgede para sistemi aynen korunurken Soğdca bir müddet resmi dil olmaya devam etmişti. Özgüdenli, "a.g.m.", s. 178; Usta, "a.g.m.", s. 391.

olmuştu. Ancak bu durum kısa sürmüş ve Müslümanlar iki yıl içerisinde kontrolü tekrar ele geçirmişlerdi. Yine de 120 (738) yılında Su-lu'nun ölümüne kadar şiddetli çarpışmalar yaşanmıştı.¹²

Emevilerin son bölge valisi olan Nasr b. Seyyar, Mâverâünnehir'de yaptığı savaşlarla bölgeyi elde tutmayı başarmıştı. İlk savaşını Bâb-ı Cedid (Yeni Kapı) dolaylarında yapan Nasr b. Seyyar ikinci savaşını Verağser ve Semerkand'a yapmıştır. Sonrasında Merv'den Şaş'a kadar olan bölgeler için savaşan Nasr b. Seyyar, her ne kadar Şaş Nehri'ni geçmek istese de 15 bin kişilik ordusuyla Kürsul buna engel olmuştu. Bu savaşında Nasr b. Seyyar'ın yanında Buharalılar, Semerkandlılar, Kişliler ve Nesefliler de bulunmaktaydı. Onun bu mücadeleleri bölgeyi kısmen de olsa itaate alırken Afşin ve ailesi de kendisine tabiiyet bildirmişti.¹³

9 Abbasiler Döneminde Üsrüşene Türkleriyle Münasebetler

Türğişlerin kendi iç sorunlarıyla ilgilenip bölgeden çekilmesi ayrıca Göktürklerin de yıkılması bu kez Müslümanları Türklerle değil de Çinlilerle karşı karşı getirmişti. Abbasilerin ilk yılı olan 133 (751) yılında Müslümanlar ve Türklerden oluşan ittifakın Çinliler karşısındaki galibiyeti Mâverâünnehir'in kaderini değiştirdiği gibi Müslümanlarla bölge Türkleri arasındaki ilişkileri de yeni bir boyuta taşımıştı. Dış siyasette Türklerden aldığı destekle başarıya ulaşan Müslümanlar iç siyasette de onların desteğiyle pek çok şeyin üstesinden geleceğinin farkına varmışlardı. Mâverâünnehir kesin olarak Müslüman hâkimiyetine

¹² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 4, s. 269-275, 341-342, 372-376; Özgüdenli, "a.g.m.", s. 178; Kuteybe b. Müslim ve fetihleri hakkında ayrıca bkz. İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *DLA*, c. 26, 2002, s. 490-491.

¹³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 4, s. 442-443; Usta, "a.g.m.", s. 391.

girerken bölgenin yerli halkı olan Göktürk bakiyeleri artık idari ve askeri maharetlerini yeni bir devlet olan Abbasilerde sergileyeceklerdi.¹⁴

Abbasilerde Türklerle münasebetlerin Talas Savaşı'na kadar uzanmasından sonra Türk yurdu Mâverâünnehir'e yönelik fetih hareketleri de devam etmişti. Halife Hârûn Reşîd (170-193/786-809) döneminde Fadl b. Yahya, Mâverâünnehir civarında fetihler yapmış ve güçlü olmasına rağmen Üsrûşene hâkimi kendisine itaat bildirmişti. Ancak 190 (805-806) yılında Hârûn Reşîd bölgede Râfe b. Leys b. Seyyâr'ın isyanıyla da uğraşmak zorunda kalmış ve neticede Hersem komutasındaki birliklerin onu Semerkand muhasarasından sonra öldürmesiyle isyan bastırılmıştı. Mâverâünnehir'de hâkimiyetin yeniden sağlanmasından sonra Halife Me'mun (198-218/813-833) dönemine kadar bölgede her hangi bir karışıklık meydana gelmemişti. Fakat bundan sonra isyanların birbirini takip ettiği bölgede Me'mun dönemine geldiğinde Soğd, Üsrûşene ve Fergana ahalişi daha önceki ahitlerini bozmuşlardı. Me'mun Horasan'da bulunduğu sıralarda bölge halkı üzerine asker gönderip onların İslamiyet'e girip itaat etmelerini sağlamaya çalıştı. Ayrıca asker göndermenin yanında onları İslamiyet'e girmeye teşvik eden mektuplar da gönderiyordu. 207 (822-823) yılında bölgeye gönderilen Ahmed b. Hâlid, Mâverâünnehir'e geçmiş ve Üsrûşene'yi fethetmişti.¹⁵

Mâverâünnehir'de özellikle Üsrûşene'nin fethi Abbasi devlet teşkilatında Türk devlet adamlarının ağırlıklarını arttırmıştı. Afşin¹⁶ ünvanı kullanan bu bölgenin beyleri,

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 607; Özgüdenli, "a.g.m.", s. 178.

¹⁵ Detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 492; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 232, 274, 285, 425.

¹⁶ Üsrûşene hükümdar ünvanı olan Afşin kelimesinin kesin olmamakla birlikte Farsça *paşî* kelimesinin Arapçalaştırılmasından türetildiği belirtilmektedir.

İslamiyet'i yeni kabul etmelerine rağmen Abbasilerin gerek idari gerekse askeri pek çok önemli kademelerinde yer almışlardı. Abbasilerde görev alan ve önemli isyanları bastırmakla görevlendirilmiş olan Üsrûşene kökenli devlet adamlarının belki de en önemlisi Haydar b. Kâvûs el-Afşin'dir. Ancak onun Üsrûşene'de ne zaman hükümdar olduğuna dair bilgiler kısıtlıdır. Bu ailenin tespit edilen ilk ismi Kara Buğra'dır. Kara Buğra, Horasan Valisi Esed b. Abdullah'ın, Türgiş Kaanı Su-lu ile yaptığı savaşta Türgiş Kaanı'nın yanında yer almıştı. 178 (974) yılında Horasan Valisi Fazl b. Yahya el-Bermekî ile savaşan Hân Kara ise Kara Buğra'nın oğlu olup aynı zamanda Afşin'in de dedesidir. Abbasilerin Üsrûşene'de tam olarak hâkimiyet sağlaması ise Hân Kara'nın oğlu, Afşin'in ise babası olan Kâvûs döneminde gerçekleşmiştir. Halifenin gönderdiği birliklerle baş edemeyeceğini anlayan Kâvûs vergi vermeyi kabul ederek Müslümanlarla sulhu kabul etmişti. Fakat kısa süre sonra bu sulhu bozarak vergi göndermeyi kesmişti. Bu gelişmeler üzerine Halife Me'mûn ahitlerini bozdukları için Soğd, Üsrûşene ve Fergana üzerine asker sevk etti. Bölgede Müslümanların ilerleyişini kolaylaştıran bir sebep daha vardı ki o da Kâvûs'un Müslüman birliklerle mücadele ettiği bu dönemde ailesiyle arasının açık olmasıydı. Belâzurî'nin belirttiğine göre Kâvûs, önceleri Me'mûn'un veziri ve kâtibi olan Zu'r-Riyâseteyn olarak adlandırılan Fadl b. Sehl'e mektup yazarak vergi ödemek şartıyla sulh yapmıştı. Fakat Me'mûn'un Bağdat'a dönmesi üzerine Kâvûs bu sulhu bozmuştu. Kâvûs'un oğlu Afşin'le arasının bozuk olmasının sebebi ise, Kahraman ismindeki çok yakın bir yardımcısının kızını Kâvûs'un Fadl adlı oğluyla evlendirip Haydar olarak da bilinen diğer oğlu Afşin'i ise

aşağılamasıydı. Afşin bu sebeple Kahraman'ı Künb kapısı önünde öldürdü. Hâşim b. Muhavvir'in yanına kaçan Afşin ondan babasının kendisini affetmesi için mektup yazmasını istemişti. İşte bu dönem Afşin'in Müslümanların lehine tarih sahnesine çıktığı dönem olmuştur. Sarayda anlaşmazlık yaşadığı memuru öldüren Afşin babası Kâvûs'tan korktuğu için Bağdat'a gelip Halife Me'mûn'la görüştü ve Müslüman olacağını bildirdi. Bundaki amacı babasına karşı kendini Me'mûn'un desteğiyle güvence altına almaktı. Bu sıralar Üsrûşene'yi fethetmeyi düşünen Me'mûn bu fırsatı iyi değerlendirdi. Aslında bu fethi daha önce gerçekleştirmek isteyen Me'mûn duyduğu bir takım olumsuzluklar nedeniyle Üsrûşene'ye gitmekten çekinmekteydi. Afşin'in Müslüman olması tam bu noktada Me'mûn'a cesaret vermişti. Afşin, Üsrûşene'ye giden en kısa yolları tarif ederek oraya girmenin tüm kolaylıklarını Me'mûn'a anlatmıştı. Neticede tereddütleri azalan Me'mûn, Kâtib Ahmed b. Ebî Hâlid el-Ahvel komutasındaki birliği bölgeye sevk ederek fethi başlattı. Gelişmelerden haberdar olan Kâvûs ise Abbasi ordularının kısa yolu bilmediklerini ve uzun yoldan geleceklerini zannederek savunma hazırlıklarında ağır davrandı. Ancak Ahmed b. Ebî Hâlid el-Ahvel birlikleriyle birlikte bir anda bölgede görünmüştü. Ne yapacağını şaşırarak Kâvûs çaresiz bir şekilde teslim oldu. Böylece bölge 207 (822-823) yılında fethedilmiş oldu. Esir alınarak Bağdat'a getirilen Kâvûs yapılan görüşmelerde İslam dinine girmeyi kabul etti ve aynı bölgeye bu kez Müslüman bir idareci olarak halife tarafından atanmış oldu. Kendisinden sonra ise oğlu Afşin bölgeye atanmıştı. Üsrûşene'nin bu şekilde Müslüman hâkimiyetine girmesi çevre bölgeleri de etkilerken Abbasi devlet kadrolarında Türk nüfuzunun artmasının önünü açmıştı. Kâvûs ve ailesinin Türk olduğunun kesin kanıtlarından bir tanesi Batı

Türkistan'ın Göktürk Hükümdarı Kapgan Kağan zamanında (691-717) Göktürklerin hâkimiyetinde olmasıdır. Taşkent, Fergana, Semerkand, Buhara ve Üsrüşene'de bulunan Afşin unvanlı beyler Göktürklerin hâkimiyetini tanımışlardı. Halife Mu'tasım-Billâh (218-227/833-842) zamanında ise Abbasi askerlerinin çoğu Mâverâünnehir, Soğd, Fergana, Üsrüşene ve Şaş'tan gelen Türklerden oluşmuştu.¹⁷

Özellikle bu hususta Ya'kübî'nin, Benî Şeybân'dan bir Arabın buraya gelip buradan biriyle evlenmesine kadar Üsrüşene'de Arap olmadığına, dahası bu vakte kadar Araplarla komşuluğa dahi müsaade edilmediğine dikkat çekmesi buraların tamamen Türk yurdu olduğunun kesin kanıtlarındandır.¹⁸ Mâverâünnehir'den bahsederken buradaki Türk nüfuzuna dikkat çeken İbn Havkal Harezmi'den İsbicab'a kadar olan bölgeyi Oğuz Türklerinin cephesi olarak zikreder. Karlukların cephesi ise buradan başlayıp Fergana'nın en uç noktasına kadar ulaşmaktaydı. Mâverâünnehir'in sınırları bir taraftan Şikinân Türklerine ve Fergana'nın arkasındaki Türk sınırına ulaşmaktaydı.¹⁹ Ayrıca Kuteybe b. Müslim'le anlaşma sağlayan Semerkand hâkiminin kendisini Soğd İhşîdî, Semerkand Afşin'i olarak nitelendirmesi buranın beylerinin kullandığı unvana dikkat çekmektedir.²⁰

İslam fetihlerinden sonra idari olarak sınırları değişen bölge ilk dönemler Horasan eyaleti sınırları içerisinde

¹⁷ Yıldız, "Afşin", s. 1-4; Bölge Taberî'nin kayıtlarında Şurisine olarak kaydedilmektedir. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 492-494; Ebi Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî (Târihu'l-Rusûl ve'l-Mülûk)*, c. 7, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1960-1970, s. 125; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 232; C. Edmund Bosworth, "Afşin", *Encyclopaedia Iranica*, I/6, 1984, s. 589-591; Barthold, "Afşin", *IA*, c. 1, İstanbul 1978, s. 146.

¹⁸ Ahmed b. Ebi Ya'küb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, (neşr. M. J. De Goeje), Leyden 1892, s. 293-294.

¹⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 368, 467.

²⁰ Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî*, c. 2, (tahk. Abdülemir Mehna), Beyrut 2010, s. 210.

değerlendirilmekteydi. Dönemin Müslüman coğrafyacılarının genelde büyük ve zengin bir şehir olarak bahsettikleri Üsrüşene, içerisinde 400 kadar kalenin varlığıyla dikkat çekerek İstahrî ve İbn Havkal'a göre şehirden ziyade bölge olarak tarif edilmiştir.²¹ Üsrüşene'nin Buncikes adında bir başkentinin olmasının yanı sıra buraya bağlı 12 tane daha şehrin varlığından bahseden Makdisî buranın büyük bir bölge olduğunu doğrulamaktadır.²² Hamevî'nin konumlandırmasına göre Seyhun Nehri'nin güneyinde ve Fergana vadisinin girişini oluşturan bu bölge Hudûdü'l-Âlem'de Surûşana olarak kaydedilmiştir.²³ Yine de bölgeyle ilgili en detaylı malumatı İbn Havkal vermektedir. Mâverâünnehir-Harezmi bölümünde ele aldığı Üsrüşene ile ilgili bölgenin Türklerinin savaşçı özelliklerine ve hayvancılıkla uğraştıklarına dikkat çekmektedir. Hac görevlerini titizlikle yerine getiren Müslüman Türkler, büyüklerine itaatkâr ve hizmetkârdırlar. Onların bu özellikleri Abbasileri devlet kadrolarının ihtiyaçları için Türklere yönelten ana sebeplerdi. Özellikle Mâverâünnehir bölgesinin yeni Müslüman olmuş Türkleri Abbasilerin hem ordu kademelerinde hem de idari kademelerinde halifenin çok yakın adamları olmaya adaydılar. Dihkanlık ve çeşitli emirlikler için tercih edilen Türkler, Abbasi tarihini değiştirerek Samarra dönemini başlatmışlardı. Hilafet merkezinin Bağdat olduğu dönemlerde önemli komutanlıklar ve devlet kademelerinde Ferganalılar ve Türkler yer almaktaydı. Üsrüşeneli Afşin ve Ebü's-Sâc Dîvdâd da hilafet merkezine alınıp şihnelik görevine getirilen

²¹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Bükdân*, s. 293; İstahrî, *a.g.e.*, s. 182-183; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 503.

²² Makdisî, *a.g.e.*, s. 265-266.

²³ Hamevî, *a.g.e.*, c. 1, s. 197; J. H. Kamers, "Üsrüşene", *İA*, c. 13, İstanbul 1986, s. 132; Bosworth, "Osruşana", *Encyclopaedia Iranica*, July 20/2005, s. 924-925; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağar), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 115; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 496.

Türklerdendir. İstahrî, hilafet merkezindeki Mâverâünnehir'den gelen Türklerden bahsederken sultanlık giysileri ve giysilerindeki gösterişleriyle dikkat çektiklerini ve tüm azametlerine rağmen büyüklerine son derece itaatkâr olduklarını belirtmektedir. Üsrüşeneli Afşin ve Âli Ebî Sâc, Semerkanlı İhşîd (İhşâz), Soğdlu/Suğd ve Buharalı Merzubân b. Türküşî ve Uceyf b. Anbese gibi cesur devlet adamları bu bölgeden gelip hilafet merkezine hâkim olan Türklerden sadece bir kaçıydı.²⁴ Halife Mu'tasım, Horasan askerlerini Fergana'dan, diğer askerleri Türklerin ağırlıkta olduğu Üsrüşene'den seçmeyi devlet politikası haline getirmiş ve emrindeki Türk askerlerinin sayısını 4 bine çıkarmıştır. Altın kemer ve ziynetlerle donatılan bu Türk askerleri hilafet ordusunda kıyafetleriyle dikkat çekerlerdi. Bağdat'ta artan Türk asker sayısının getirdiği problemler daha sonra halifenin onları Bağdat'a 4 fersah mesafedeki Baradan'a yerleşirmesine neden olmuştur.²⁵

15

Bundan sonraki süreç ise Samarra'nın inşa edilmesiyle devam etmişti. Halife Mu'tasım'ın 221 (835) yılında yapımını başlattığı Samarra'nın kurulmasına ilişkin İbnü'l-Esîr'in kaydettiklerine göre, Mu'tasım, Mısır'ın Hayf halkından seçtiği adamlarına Mağâribe (Mağribliler), Semerkand, Üsrüşene ve Fergana'dan seçtiği adamlarına ise Ferâğine (Ferganalılar) adını vermekteydi. Bu da Türklerin Abbasilerde istihdam edilmişinde Üsrüşene'nin önemini ortaya koymaktadır.²⁶

²⁴ İstahrî, *a.g.e.*, s. 164; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 368, 467; Türklerin savaşçı özelliklerine dair bkz. Makdisî, *a.g.e.*, s. 261-262; Ömerî de Mâverâünnehir'den, hükümdarlar ocağı, âlimlerin parladığı, büyük kişilerin yurdu, sancak ve flamaların mekânı, hızlı orduların ve atların akıp gittiği yer ve İslamiyet'ten önce Türklerin yaşadığı ayrıca kimsenin satılmaya cesaret edemediği yer olarak bahsederek buradaki Türk idareci ve asker zümreye dikkat çekmiştir. Ömerî, *a.g.e.*, s. 85-86.

²⁵ Maçoudî, *Les Prairies D'Or*, c. 7, (metin ve trc. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille), A L'Imprimerie Impériale, Paris 1823-1877, s. 118-119.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 484-486; İran'ın fethini müteakip İslam devletlerinde Türklerin aktif rol alması, Türk asıllı idareci ve komutanları üst

Diğer taraftan Bâbek isyanının bastırılmasının Ya'kûbî'nin, Üsrûşeniyye nispesiyle birlikte zikrettiği Afşin Haydar b. Kâvûs el-Üsrûşeniyye tarafından gerçekleştirilmesi bu bölge kökenli devlet adamlarının oldukça başarılı olduklarını göstermektedir.²⁷

Ancak Afşin'in itibarı devlet içerisinde bazı sebeplerle sarsılmaktaydı. İlk olarak Bâbek isyanını²⁸ bastırıp Samarra'ya döndükten sonra Azerbaycan'da vekil olarak bıraktığı Mengü-Çur'un isyanı bazı söylentileri beraberinde getirmişti. İsyanın bastırılması için Afşin tarafından görevlendirilmiş olan Ebü's-Sâc Dîvdâd söylentilere göre aslında savaşmak üzere değil de bizzat Mengü-Çur'a yardım etmesi için görevlendirilmişti. Ancak tüm bu söylentiler Mu'tasım'ın Afşin'e olan güvenini sarsmak içindi. Bu durum sadece Afşin'in değil kendisi gibi Üsrûşeneli olan Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın da siyasi kariyerini etkilemişti. Öyle ki kaynaklar Halife

düzey mevkilere ulaştırarak devlete yeni bir karakter kazandırmıştı. Fakat bu durum zamanla merkezi otoritesi zayıflayan devletin bu Türklerle de mücadelesini gerektirmişti. Türkler bir taraftan merkezdeki iktidar mücadelelerini yönetirken diğer taraftan da valisi oldukları bölgelerde bağımsızlık çalışmaları yapmaktaydılar. Mısır'daki Tolunoğulları ve İhşîdîlerin kuruluşu bu şekilde olduğu gibi Üsrûşene menşeiili Sâcoğullarının Azerbaycan'da kurduğu devlet de bu şekilde bağımsızlık elde etmişti. Ahmet Sağlam, "Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, c. 2, Sy. 4, 2015, s. 108-109; Burada sözü geçen Sâcoğulları ailesinin Üsrûşene'nin Türklerinden olmasına rağmen, onların Araplaşmış Soğdılardan olduğunu iddia eden araştırmacılar da vardır. Ancak pek çok delilin yanı sıra İbn Havkal'ın hilafet merkezinde görev yapanlardan bahsederken Soğduları ayrı, Üsrûşenelileri ayrı zikretmesi bu ailenin Türk olduğunu kanıtlamaktadır. Sâcoğulları hakkında detaylı bilgi için bkz. Yıldız, "Sâcoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 81-136; Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London 1953, s. 111/dp. 1; W. Madelung, "Banû Sâj", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III/7, s. 718-721; M. Defrémery, "Mémoire Sur La Famille Des Sadjides", *Journal Asiatique*, Paris 1848, s. 1-78; Bayram Arif Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kalkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 99-105.

²⁷ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, c. 2, s. 434.

²⁸ Bâbek isyanını bastırmasına dair detaylı bilgi için bkz. Belâzürî, *a.g.e.*, s. 376; Taberî, *a.g.e.*, c. 9, s. 11-17, 41-52; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 5, s. 480-484, 487-506.

Mütevekkil-Alellah (232-247/847-861) dönemine kadar ondan hiç bahsetmemektedir.²⁹ Ancak kaynaklardaki bazı kayıtlar Afşin'in isyan edebileceği şüphesini de akla getirmekteydi. Özellikle Mâzyâr b. Kârin isyanının bastırılması hadisesinde Afşin'in bu olayda taraf olup Mâzyâr b. Kârin'i bizzat isyana teşvik etmesi Mu'tasım'ın Afşin'e karşı tutumunu değiştirmişti. Diğer bir sebep ise Bâbek isyanını bastırıldığı sırada Azerbaycan ve Ermenistan'dan gelen hediyeleri Abdullah b. Tahir'in hâkim olduğu yerlerden geçirip Üsrüşene'ye gönderiyor olmasıydı. Haberi alan Mu'tasım, Üsrüşene'ye giden malların kendisine bildirilmesini ve bu mallara el konulmasını emretti. Daha sonraki aşamada ise Afşin'in mallarına el konulmuş ve askerleri dağıtılmıştı. Ashında Mâzyâr b. Kârin'i Abdullah b. Tahir'e karşı kıskırtmasının sebebi de işte bu hadiselerdi. Neticede mahkemeye çıkarılan Afşin her ne kadar suçlamaları reddetse de hapse atılmaktan kurtulamamıştı. Afşin hapisteyken Mu'tasım'a gönderdiği haberlerde, bu iftiralara araştırmadan inandığı için sitem etmekteydi. Özellikle bir komutan olarak Mengü-Çur'a gönderdiği askerlere savaşmamayı emrettiğine dair kendisine atılan iftiralara bir anlam veremediğini belirtmekteydi. Verdiği cevaplar dâhilinde Mâzyâr b. Kârin'i isyana teşvik etme ihtimali zayıf görünse de Şaban 226 (Mayıs 841) tarihinde aç bırakılmak suretiyle öldürülen Afşin, Bâbü'l-âmm'e getirilerek asılmış ve halka teşhir edilmiştir. Bu da yetmezmiş gibi indirilerek yakılmıştır. Yakılırken evinde bulunan putlar da üzerine serpilerek yakılmıştı. Bazı kaynaklar külleri Dicle Nehri'ne savrulan Afşin'in evinde altın ve mücevherlerle süslenmiş bir put ve Mecusiliği öven bir kitap bulunduğunu ileri sürmektedir. Bu da

²⁹ Yıldız, "Sâcoğulları", s. 83-84; Ebû's-Sâc Dîvdâd'ın bu tarihten sonra pasif bir göreve getirilmesi araştırmacılar tarafından bundan önce yaptığı görevlerin görmezden gelinmesine neden olmuş ve onun görevinin Mekke Valiliği'yle başladığı yönünde yanlış kanaate varılmıştır. Defrémercy, "a.g.m.", s. 2.

onun halen atalarının dinine mensubiyetine delil sayılmıştı. Her ne kadar evinde putların bulunması mahkemenin onun putperest inancını devam ettirdiği hükmüne neden olsa da, Afşin bununla ilgili açıklamasında bu putları halen Üsrüşene’de putperest akrabalarının kendisini ziyarete geldiğinde hediye olarak getirdiğini ileri sürmüştü. Fakat bu savunma masumiyetini ispat için yeterli kabul edilmedi.³⁰

Kendisinden sonra Üsrüşeneli devlet adamı olarak Abbasilerde Ebü’s-Sâc Dîvdâd’ın yıldızı parlayacaktı. Çeşitli isyanların bastırılması dışında 242 (856-857) yılında Mekke Yolu (Tarik Mekke) emirliğine getirilen Ebü’s-Sâc Dîvdâd, Azerbaycan’da kurulacak olan Sâcoğullarının atası sayılmaktadır. İki oğlundan biri olan ve Sâcoğulları devletinin de kurucusu sayılan Ubeydullah Muhammed’in kaynaklarda Üsrüşene Bey unvanı olan Afşin unvanıyla birlikte zikredilmesi onun Üsrüşene kökenli olduğunun önemli kanıtlarındandır. İbn Kesîr de bu unvanın Üsrüşenelilere ait olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda onun tam adı Ebü’l-Müsâfir (Ebü Ubeydillâh) el-Afşîn Muhammed b. Ebü’s-Sâc Ya’küb Dîvdâd b. Yûsuf Dîvdest’tir. Arap kaynaklarının Muhammed b. Ebü’s-Sâc olarak kaydetmesinin yanında Ermeni kaynaklarının Afşin şeklinde kaydetmesi, onun bu unvanı Ermeni Kralı I. Simbat’la ilk karşılaşmasını müteakiben yaptığı anlaşmadan sonra kendisini daha bağımsız hissetmeye başladığı tarihten sonra kullanmış olabileceğini akla getirmektedir. O Erdebil’de 286 (899-

³⁰ Taberî, *a.g.e.*, c. 9, s. 114; *Kitâbü’l-Uyûn ve’l-Hadâik fi Ahbâri’l-Hakâik*, c. 3, (ed. M. J. De Goeje), Brill 1871, s. 400; Maçoudi, *a.g.e.*, c. 7, s. 137-139; Ebü Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya’küb Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem ve Te’âkibü’l-himem*, c. 4, (neşr. Muhammed Ali Beydun), Beyrut 2003, s. 75-80, 86; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 529-530, 533-538, 540-541; Ebu’l-Fida İsmail İmadu’d-Din İbn Ömer İbn Kesîr İbn Davud İbn Kesîr el-Dımaşkî el-Kureyşî, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 10, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985, s. 493-494; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul 2000, s. 128-130; Yıldız, “Sâcoğulları”, s. 83; Yıldız, “Afşin”, s. 21.

900) yılında bastırıldığı paralarda da bu unvanı kullanmıştır.³¹

Sonuç

İran'la Türklerin yaşadığı Tûrân arasında Ceyhun Nehri'ni sınır kabul eden İslam kaynakları nehrin ötesinde yaşayan Türkler hakkında pek çok önemli bilgiler vermişlerdir. Övgüyle bahsettikleri Mâverâünnehir yani Ceyhun Nehri'nin ötesindeki bu halkın yaşam şekillerindeki düzenleri, mertlikleri, misafirperverlikleri, idarecilik ve askeri kabiliyetleri Müslümanların dikkatini çekmekte gecikmemiştir. İlk İslam fetihlerinden sonra bölgenin İslamlaşması, Türk tarihinin olduğu kadar İslam tarihinin de seyrini değiştirmiştir. Özellikle Abbasilerin devlet kademelerinde ihtiyaç duydukları yönetici zümreyi ve ordu komutanlarını Üsrüşene'nin kabiliyetli Türklerinden seçmeleri Abbasilerin ömrünü uzatırken Türklerin de yeni devletler kurmasına zemin hazırlamıştır. Abbasilerin en büyük problemlerinden olan iç isyanların ancak Üsrüşene kökenli Afşin tarafından bastırılmış olması ve halifelerin hassa ordusunu buradan oluşturması bu yargıyı güçlendirmektedir. Göktürklerin yıkılışından sonra bölgede dağınık beyler şeklinde yaşayan Türkler zamanla Abbasilerin en büyük mevkilerine gelmiş ve İslamiyet'i tam olarak benimseyerek İslam devletlerinin siyasi gücü olmuşlardır.

³¹ Eş-Şeyhül İmâmü'l-âlim-i Cemâleddin Ebî'l-Hasan Ali b. el-Fakihül-İmâm-ı Ebî'l-Mansur Zâfir b. el-Hüseyn b. Gâzi el-Halebî el-Ezdi, *Ahbârü ed-Düvelü'l-Münga't'a (ed-Devleti's-Sâciye bi'l-Cibâl)*, (ed. G. W. Freytag), Locmani Fabulae et Plura Loca Ex Codicibus Maximian Partem Historicis Selecta in Usum Scholarum Arabicarum, Bonnae, Apud A. Marcum 1823, s. 34; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 11, s. 55; A. Kârang-F. R. C. Bagley, "Afşin b. Dîvdâd", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I, s. 591; Yovhannēs Draxanakertc'i, *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian), U.S.A. 1987, s. 142, 147, 151, vd.; Faruk Sümer, "Muhammed b. Ebî's-Sâc", *DİA*, c. 30, 2005, s. 524-526; H. A. R. Gibb, "Muhammed b. Abî'l-Sâc", *İA*, c. 8, İstanbul 1979, s. 476-477; Köse, *a.g.e.*, s. 99, 125, 399, vd.

Kaynakça

AGACANOV, S. G., *Oğuzlar*, (çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

BARTHOLD, W., “Afşîn”, *İA*, c. 1, İstanbul 1978, s. 146.

_____, “Mâverâünnehr”, *İA*, c. 7, s. 408-409.

BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

BOSWORTH, C. Edmund, “Afşîn”, *Encyclopaedia Iranica*, I/6, 1984, s. 589-591.

_____, “Osruşana”, *Encyclopaedia Iranica*, July 20/2005, s. 924-925.

DEFRÉMERY, M., “Mémoire Sur La Famille Des Sadjides”, *Journal Asiatique*, Paris 1848, s. 1-78.

EBÜ'L-FİDÂ, İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer, *Takvîmü'l-Büldân*, (neşr. M. Reinaud), Paris 1840.

GIBB, H. A. R., “Muhammed b. Abi'l-Sâc”, *İA*, c. 8, İstanbul 1979, s. 476-477.

HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. 1-5, Beyrut 1977.

Hudüdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasibî, *Kitâb-ı Sûretü'l-arz*, (Primum ed. M. J. De Goeje), (ed. J.

H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. 2, Leyden 1967.

İBN KESİR, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din İbn Ömer İbn KesİR İbn Davud İbn KesİR el-Dimaşkî el-Kureyşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 1-14, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985.

İBN MİSKEVEYH, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkübü'l-himem*, c. 1-7, (neşr. Muhammed Ali Beydun), Beyrut 2003.

İBNÜ'L-ESİR, Ali b. Muhammed b. AbdilkerİM el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l-Fida, *el-Kâmil fi't-Târîh, (İslâm Tarihi)*, c. 1-10, (trc. heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.

21

İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (tahk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hîmî), 1961.

KAMERS, J. H., "Üşrüşene", *İA*, c. 13, İstanbul 1986, s. 132.

KÂRANG, A-BAGLEY, F. R. C., "Afşîn b. Dîvdâd", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I, s. 591.

Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fi Ahbâri'l Hakâik, c. 3, (ed. M. J. De Goeje), Brill 1871.

KÖSE, Bayram Arif, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.

MAÇOUDI, *Les Prairies D'or*, c. 1-9, (metin ve trc. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille), A L'Imprimerie Impériale, Paris 1823-1877.

MADELUNG, W., “Banū Sāj”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III/7, s. 718-721.

MAKDİSÎ, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. M. J. De Goeje), Brill 1877.

MINORSKY, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, London 1953.

ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (çev. ve notlar: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, *DİA*, c. 28, 2003, s. 177-180.

SAĞLAM, Ahmet, “Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, c. 2, Sy. 4, 2015, s. 107-126.

STRANGE, G. Le, *The Lands Of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Newyork 1873.

SÜMER, Faruk, “Muhammed b. Ebü's-Sâc”, *DİA*, c. 30, 2005, s. 524-526.

TABERÎ, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî (Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk)*, c. 1-11, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1960-1970.

USTA, Aydın, “Üsrüşene”, *DİA*, c. 42, 2012, s. 391-392.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, c. 1-2, (tahk. Abdülemir Mehna), Beyrut 2010.

_____, *Kitâbü'l-Büldân*, (neşr. M. J. De Goeje), Leyden 1892.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul 2000.

_____, “Sâcoğulları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 1-14, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, c. 6, s. 81-136.

_____, “Afşin Haydar b. Kâvûs”, *DİA*, c. 1, 1988, s. 441-442.

_____, “Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvûs”, *İÜTED*, Sy. 4-5, İstanbul 1974, s. 1-22.

YİĞİT, İsmail, “Kuteybe b. Müslim”, *DİA*, c. 26, 2002, s. 490-491.

YOVHANNĒS, Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian), U.S.A. 1987.

ZÂFİR EL-EZDÎ, Eş-Şeyhü'l İmâmü'l-âlim-i Cemâleddîn Ebî'l-Hasan Ali b. el-Fakîhü'l-İmâm-ı Ebî'l-Mansur Zâfir b. el-Hüseyn b. Gâzi el-Halebî el-Ezdî, *Ahbârü ed-Düvelü'l-Müingati'a (ed-Devletü's-Sâciye bi'l-Cibâl)*, (ed. G. W. Freytag), Locmani Fabulae et Plura Loca Ex Codicibus Maximam Partem Historicis Selecta in Usum Scholarum Arabicarum, Bonnae, Apud A. Marcum 1823.

ARAYIŞ'TAN İTTİFAK'A: SAFEVİ - PORTEKİZ İLİŞKİLERİ

MALİK ALİHÜSEYNOV*

ÖZ: 16. yüzyılda kurulan Safevi Devleti, Ortadoğu'nun ekonomik ve siyasi durumunun belirlenmesinde önemli mevkiye sahipti. Bu devlet, doğu komşusu Şeybaniler'i yenilgiye uğratmasının ardından Osmanlı ile karşı-karşıya kalmıştır. Çaldıran'daki mağlubiyetinden sonra, Portekiz başta olmak üzere, Batı Avrupa devletleri ile Osmanlı'ya karşı bir ittifak kurmaya çalışmıştır. Böylelikle, Safevi Şahları Osmanlı'ya karşı tek başına mücadele edemeyeceklerini anlamışlardır. Bu girişimler de Avrupalılar için önemli bir fırsat oluşturmuştur. Çünkü, Portekiz ve diğer Avrupalı devletler bu dönemde Doğuda Osmanlı'ya karşı koyacak bir müttefik aramanın yanı sıra, İran Körfezi bölgesini, özellikle de Hürmüz'ü ele geçirmeye ve deniz ticaretinde egemenliklerini sağlamaya çalışıyorlardı. Bu gelişmeler Safevi hanedanı ile Portekiz'in yakınlaşmasına katkıları sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Safevi, Safevi-Portekiz, Hürmüz, İran körfezi, İpek ticareti

24

FROM SEEKING TO ALLIANCE: SAFAVID - PORTUGAL RELATIONS

ABSTRACT: Safavid State, established in 16 century has played a major role for determining of the Middle East economic and political status. After the defeating The Eastern neighbor Sheybanis, Safavid State had faced Ottoman Empire. After the Chaldıran defeat, tried to establish alliance against to Ottoman Imperia with Portuguese and other European country. Herewith, the Shahs of Safavid Dynasty had understood that they didn't struggle alone against to Ottoman. These enterprises also were created an important opportunity for European countries. Because, in this time, Portuguese and other European countries as well as seeking for alliance, they also strive to seize around Persian Gulf and Hormuz for to obtain domination on the sea trade. These improvements had contributed for oncoming of Safavid and Portuguese.

Keywords: Safavid, Safavid - Portuguese, Hurmuz, Persian Gulf, Silk Trade

* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans mezunu.
malik.alihuseyn@gmail.com

GİRİŞ

Yeniçağ'da Osmanlı Devletine karşı ortak menfaatler için birlikte mücadele etme çabaları Safevi Devleti ile Batı Avrupa'nu büyük ölçekte bir birine yakınlaştırmıştı. Fakat, Hürmüz limanının 100 yılı geçen bir sürede Portekiz yönetiminde kalması hem Safevi ekonomisini durgunlaştırmış, hem de Osmanlı Devletini siyasi ve ekonomik açıdan etkilemişti.

Safevi - Portekiz ilişkilerinin kurulması, Avrupa'dan Hindistan'a giden deniz yolunun keşf edilmesi sonucunda Portekiz'in Hint okyanusu'nda kendine yer edinmesine dayalı olmuştur. Vasko de Gama'nın Hindistan deniz yolunu bulmasının ardından Portekiz Devletinin buraya yeniden art-arda bir kaç deniz filosunu (Pyedru Kabral - 1500-1501, Fransişku Almeyda - 1505-1509, Alfonso D'Albukerke - 1503-1515 ve başka) göndermesi ile Doğu Afrika, Hindistan, Seylon ve Güney - Doğu Asya'da son derece önemli stratejik ve ticari merkezler ele geçirilmiştir.¹ Özellikle, İran, Osmanlı ve Suriye limanlarından geçen eski Akdeniz ticaret yollarının, 1515 yılında Basra Körfezi'nde olan Hürmüz ve diğer adaların Portekizliler tarafından ele geçirilmesi Avrupa - Hindistan ticaretine büyük darbe vurmuştu. Bu dönemde Portekiz, Safevi Devleti sınırlarında onlara Hindistan'la ticarete kendi şartlarını kabul ettirmeye gayret ediyordu. Portekiz Devleti, ele geçirdiği bu yerleri büyük güç sarfederek bir yandan hakimiyeti altında tutmaya çalışırken, diğer yandan da buna karşı olan Osmanlı İmparatorluğu ile husumeti sürdürmekte idi.² Bu devlet, Osmanlı ile mücadelede olduğu bir durumda Safevi İmparatorluğu ile yaklaşmak istediğinde, Safevi sarayında da bu yaklaşma isteği olumlu karşılanmıştır. Bunun temel nedeni Safeviler'in Osmanlı ile savaş arifesinde olması idi.

¹ Portekiz filolarının seferleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Perry J. Horace, *The Establishment of European hegemony (1415-1475)*. New York, 1961, s. 36-43; Patrick Richardson, *The Expansion of Europe 1400-1660*. London, 1966, s.51-60; Fevzi Kurtoğlu, XV asırda Hint Okyanusu'nda Türkler ve Portekizliler, *İkinci Türk Tarihi Kongresi bildirileri*, İstanbul, 1943, s. 914-915.

² Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safeviler Devleti, Bakü 2007*, s. 106.

Portekiz ve Safevi Devletinin siyasi yönden işbirliğinin arka planında ekonomik çıkarlar, ticaret yollarını ve önemli ticaret limanlarını ele geçirmek duruyordu. Bu yüzden, Portekiz’le Safevi Devletinin siyasi ilişkilerini ekonomik çıkarlardan bağımsız yürütüldüğünü söylemek yanlış olur. Bu çalışma, bu hususları dikkate alarak Safevi Hanedanının Portekiz’le olan hem siyasi, hem de iktisadi ilişkilerini ele almayı amaçlamaktadır.

ÇALDIRAN SAVAŞI ÖNCESİ SİYASİ VE EKONOMİK İLİŞKİLER.

Siyasi ilişkiler

Şah Tahmasp’ın ölümünden sonra İran devleti içinde kargaşalık bir dönemin başlanması, Safevilerin Avrupa ile olan ilişkisini olumsuz yönde etkilemiştir. Fakat 1587 yılında Abbas Mirza’nın “Şah Abbas” olarak tahta geçmesi ve İran’ın istikrara kavuşması, Avrupa’nın dikkatini çekmiş ve yeniden Safevilerle Avrupalı devletler temasa geçmişlerdi.³

Safeviler’in Portekiz’le siyasi ilişkilerinin ana hattını, ateşli silah elde etme ve Osmanlı Devletine karşı ittifak oluşturarak onun askeri kuvvetlerini Doğu ve Batı olarak iki cepheye parçalamak çabaları oluşturuyordu.

Portekiz’in Hint Okyanusu havzasında işgallere başlaması hem Osmanlı’nın, hem de Safeviler’in siyasi ve ekonomik çıkarlarına uygun olmasa da, Osmanlı ile önemli bir savaşa hazırlanan Şah I İsmail Safeviler’in Hint Okyanusu’na çıkışını kapatan Portekizliler’e bazı tavizler vermeye mecburdu. Onlar Osmanlı ve Portekiz’in bu mevcut ilişkilerine dayanarak, Portekiz’le yakınlaşmak, Osmanlı’ya karşı ittifak kurmak ve ordusu için ateşli silahlar ve silah uzmanları bulmak niyetinde idi.⁴

³ Cihat Aydoğmuşoğlu, “Şah Abbas ve Zamanı”, Yayınlanmış doktora tezi, Ankara 2011, s. 239.

⁴ Yakup Mahmutov, “Hitayi ve Avrupa”, “Azerbaycan” dergisi, 1987, No 5, s. 177.

1507 yılında Portekiz kralı, Alfonso D’Albuquerque’nin rehberliğinde deniz yolu ile Hindistan’a yeni bir askeri kuvvet gönderdiğinde D’Albuquerque’ye bazı önemli görevler vermiştir:

- Hindistan’da vali olan Almeyda’yı üç yıl sonra tahttan indirmek ve Hindistan yönetimini ele almak;
- Kızıldeniz sahillerini ve Eden körfezi limanlarını ele geçirmek.

Fakat, 1507 yılında, D’Albuquerque, yeterli askeri kuvveti olmadığından ordusunu Omman denizi sahillerine, İran Körfezi ve Hürmüz adasına doğru yönlendirmeğe mecbur kaldı. Özellikle, bu deniz seferinde Portekizliler, Hürmüz’ün önemini ve burayı işgal etmenin Portekiz Devleti için yararlı olacağını anladılar. Bununla da, Safevi – Portekiz ilişkileri tarihinde “Hürmüz Meselesi” adı ile tarihe geçen yeni bir sorun ortaya çıktı.

1507 yılında D’Albuquerque Galhat, Fereyyat ve Maskat şehirlerini kısa bir süre içerisinde ele geçirdikten sonra Hürmüz adasına doğru ilerledi.⁵ Bu durum ise Safeviler açısından elverişli değildi. Çünkü, İran Körfezi’nin girişinde yerleşen Hürmüz, Safevi Devleti için Hint Okyanusu’na açılan bir kapı idi.⁶ Bundan başka, Hürmüz hakimi Safeviler’den bağımlı idi ve şah hazinesine her yıl belirli düzeyde haraç gönderiyordu.

Bu dönemde Safeviler, Dulkadiroğulları ile mücadelede olduğundan Hürmüz’ün D’Albuquerque’ye karşı savaşında yanında olamadılar. Hürmüz hakimi Portekiz ordusunun ateşli silahları karşısında daha fazla mükavemet göstermeden teslim oldu.⁷ 1507 yılında Hürmüz şahı ile D’Albuquerque arasında anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre, Hürmüz’de olan Portekiz malları her türlü vergilerden muaf olmalı, Hürmüz şahı Portekiz kralına 5000 eşrefi (para birimi) değerinde tazminat ve her yıl olmakla 15000 eşrefi

⁵ Vilayeti Ali Akper, *Şah İsmayıl Safevi döneminde İran’ın uluslararası ilişkiler tarihi*, Bakü, 1998, s. 228.

⁶ Yakup Mahmutov, *Azerbaycan Diplomasisi Bakü 2006*, s. 197; Mohammed Hameed Salman, “Aspects of Portuguese Rule in the Arabian Gulf 1521-1622”, The University of Hull, Yayınlanmış doktora tezi, 2004, s. 201-202.

⁷ Falsafi N, *Siyasete xariciye İran der dovreys safeviyye*, Tahran 1346 h (1967), s. 54.

haraç vermeli, Hürmüz ticaret gemileri Portekiz'in izni olmadan hareket etmemeli idi. Portekiz kralı ise, hem nakit para ile Hürmüz'e yardım edecek, hem de Hürmüz şahını düşmanlarından koruyacaktı.⁸

Bu anlaşma ile, Hint Okyanusu'nu, Hürmüz - İran Körfezi - Bağdat aracılığı ile Akdeniz'le bağlayan ikinci kervan yolu da kapanmış oluyordu. Bu hem de, Safeviler'in ticari ilişkilerini olumsuz etkilemişti. Çünkü, Safevi tüccarları bu zaman Hürmüz'ü Akdeniz, Karadeniz ve Volgaboyu ile bağlayan baharat ticaretindeki aracılıktan yüklü miktarda kazanç elde ediyorlardı. Böylece, 16. yüzyılın başında Osmanlı ve Portekiz işgalleri sonucunda Safevi Devleti ekonomik olarak sıkıştırıldı. Bundan sonra, Hint Okyanusu'nda Osmanlı - Portekiz mücadelesinin başlanması⁹ Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Portekizle Safevi Devletinin yakınlaşması için bir fırsata dönüştü. Şah I İsmail'i bu adımı atmaya zorlayan gerekçeler ise, Osmanlı'ya karşı savaş hazırlığında olduğu bir zamanda Portekiz'den ateşli silahlar almak istemesi idi. Bununla da, Safevi Devleti güney sınırlarında onun çıkarlarına uygun olmasa bile, Portekiz'in yerleşmesini gözardı etmek zorunda kaldı. Safevi şahı, Hürmüz meselesine karışmama koşulu ile Portekiz'den ateşli silah ve silah uzmanları almak niyetinde idi.¹⁰ Fakat, Portekiz valisi Safevi Devletinin sıkıntılı durumundan yararlanarak bu devletle yapılacak mümkün bir anlaşmayı, onun Osmanlı Devleti ile karşılaşmasına emin olduktan sonra yapmayı düşünüyordu. Rui Gomez ve Migel Ferreyra'nın da seferlerinden bir sonuç çıkmadığı bunu açıkça göstermektedir.¹¹

Lizbon arşivlerindeki belgeler ve kaynakların verdiği bilgilere göre, Alfonso D'Albuquerque Hindistan'a vali olarak atandığı zaman, Şah I İsmail kendisinin en güçlü düşmanı olan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadele için Hindistan'a, elçilerini gönderdi. Diğer yandan da, Portekiz Devleti, Hint okyanusu'nun yanı sıra, Kızıldeniz, Oman ve İran Körfezi'nden de Osmanlı

⁸ Vilayeti Ali Akper, *a.g.e.*, s. 231; Falsafi N, *a.g.e.*, s. 17.

⁹ F.Kurtoğlu, *a.g.m.*, s. 914-916; Patrick Richardson, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁰ Y. Mahmutov, *a.g.e.*, s. 199.

¹¹ Y. Mahmutov, *a.g.e.*, s. 199.

tehditine karşı mücadele ede bilmek için Safeviler'le yakınlaşmayı uygun buluyordu. Bu nedenle de, D'Albuquerque Goa kentinde Safevi elçisi için büyük karşılama töreni yaptı, Şah İsmail'e gönderdiği mektupta Osmanlı'ya karşı siyasi ve askeri işbirliği yapmak istediğini bildirdi ve bunu gerçekleştirmek amacıyla Mart 1510 yılında Komesde Karrollhoza¹² adlı elçisini Safevi sarayına gönderdi. Fakat, Karrollhoza adlı bu elçi İsmail'in sarayına yetişmeden yolda öldü. Bundan sonra İsmail yeni elçiler göndermesini D'Albuquerque'den istese de, Hindistan'da çıkmış bir takım isyanlar yüzünden bu sefer gerçekleştirilemedi.¹³

Migel Ferreyra Safevi sarayına elçi olarak gönderildiği dönemde Şah İsmail Hacı Alihan adlı bir elçisini Portekiz kralı Don Emmanuel'in adına yazılmış bir dostluk mektubu ile D'Albuquerque'nin yanına göndermişti. Bu mektubu aldıktan sonra D'Albuquerque'nin kral Emmanuel'e yazdığı mektupda ise ilginç olan "İsmail'in İran Körfezi'ndeki Hürmüz adasını tutmak için hazırlık yapma aşamasında olduğu" yazılmasıydı.¹⁴ Bu yüzden D'Albuquerque, bu işin karşısına geçmek ve Portekiz'in itibarını Hürmüz'de düşürmemek için 26 askeri gemi ve 2200 askerle İran Körfezi'ne doğru ilerledi.¹⁵

Şah İsmail, Çaldıran öncesinde Osmanlı Devletine karşı Mısır'la da ilişkiler kurmak için 1512 yılında elçiler gönderse de, bu diplomatlar bir sonuç elde edemedi. Çünkü, Mısır Portekizlilere karşı savaşta Osmanlı Devletinden yardım alıyordu.¹⁶ Ortak düşmana karşı birleşmek düşüncesi ise Safeviler ve Portekizlileri tekrar yakınlaştırıyordu.

1513 yılında Şah İsmail, D'Albuquerque ile konuşmaları sürdürmek için Goa'ya bir elçi gönderdiğinde, Portekiz ordusu Mısır'a karşı

¹² Bazı kaynaklarda bu ismi Rui Gomez olarak da yazılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz, Nataliya N. Tumanoviç, *Evropeyskiye Derjavi v Persidskom Zalive v 16-19.vv.* Moskova 1982, s. 36.

¹³ Vilayeti Ali Akper, *a.g.e.*, s. 234-235.

¹⁴ Vilayeti Ali Akper, *a.g.e.*, s. 237; Mübariz Ağalarov, "XV-XVI asırlarda Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde", Yayınlanmamış Doktora tezi, Bakü 2008, s. 107.

¹⁵ Vilayeti Ali Akper, *a.g.e.*, s. 238.

¹⁶ N.A. İvanov, *Osmanskoye Zavoyevaniye Arabskix Stran*, Moskova 1984, s. 26.

olan Eden operasyonundan yenilgi ile geri dönmesi Safevi - Portekiz ilişkilerini olumlu etkilemişti. Sonuçta, D'Albuquerque ile Safevi elçisi arasında gayri-resmi anlaşma yapılmıştı.¹⁷ Fakat, bu anlaşma sonrasında da Safeviler olumlu bir sonuçta ulaşamadılar. Bunun karşılığında ise anlaşmayı fırsat bilen Portekiz valisi D'Albuquerque, Pero isimli kumandanı Hürmüz'e doğru göndermişti, ama Hürmüz halkının direnişi yüzünden Pero, görevini yerine getirememişti.

Portekizliler konuşmaları Safevi Devletinin Osmanlı ile karşılaşacaklarına emin olana kadar uzattıktan sonra 1514 yılında Şah I İsmail'le bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre, Portekiz Devletinin deniz kuvvetleri, Şah'a, Bahreyn ve Katif kentleri ile savaşta yardım edecek; her iki devlet Osmanlı İmparatorluğu'na karşı müttefik olacak; Belucistan ve Mokram'daki savaşlarda Portekiz deniz kuvvetleri Safeviler'e yardım edecek ve Safeviler Hürmüz'ün Portekiz'e haraç vermesine razı olacak; Safeviler, Hürmüz'e olan iddialarından vazgeçecek ve Portekiz kralı, Turanşah'ı önceden olduğu gibi Hürmüz'de emir olarak görevlendirecektir.¹⁸

Bu, Safeviler'le Portekiz arasında yapılan ilk resmi anlaşma idi. Fakat, Portekizliler, 1515 yılında Hürmüz meselesi nedeniyle Safeviler'le karşı-karşıya kaldılar. Böylece, Hürmüz ve diğer adalarda da yönetimi ele alan Portekiz, Safevi mülklerine daha da yaklaşarak kendi ticaret şartlarını onlara da kabul ettirmeğe gayret ediyorlardı.¹⁹ Bu siyasetin doğal sonucu olarak, 1515 yılında D'Albuquerque Hürmüz'ü işgal ettiğinde Şah I İsmail Portekizliler'e karşı mücadele eden Hürmüz halkına yardım edemedi.²⁰

¹⁷ Bu anlaşmanın bazı tarihçiler tarafından Mısır'a yönelik bir anlaşma olduğu da söylenmektedir. *Bkz.* John Saunders, *The Muslim World on the Eve of Europe's Expansion*, New Jersey 1947, s. 34-38.

¹⁸ Meryem Mirehmedi, *Tarihî siyasi ve ectimai-e İran der esre Sefevi*, Tahran 1381, s. 167; Vilayeti Ali Akper, *a.g.e.*, s. 238; Falsafi N, *a.g.e.*, s. 20; Savory, *Iran Under The Safavid, Cambridge 1980*, s. 106; Y. Mahmutov, *a.g.e.*, s. 212.

¹⁹ N.N. Tumanoviç, *a.g.e.*, s. 35-36

²⁰ 1515 yılında Hürmüz'e doğru ilerleyen D'Albuquerque Safevi Devletinin Maskat'ta hakim olarak görevlendirdiği Reis Ahmet'in, Hürmüz'e geldiğini, Turanşah'ı hapse attığını ve yönetimi ele geçirdiğini öğrendiğinde daha hızlı davranarak Turanşahı kurtardı ve Reis

Ekonomik ilişkiler.

Safevi Devletinin Portekiz’le olan ekonomik ilişkilerinin ana hattını Hürmüz meselesi ve deniz ticaretinde egemenlik uğruna mücadeleler oluşturmuştur. Çünkü, Hürmüz ve havalisinin elverişli bir noktada yer alması ve buranın üç kıtaya kolayca uzanacak bir yer olması, adanın ve buraya yakın olan limanların hem Doğu ülkeleri için hem de Batı ülkeleri açısından bir önceliği vardı.

16. yüzyıl başlarında Portekiz’in deniz aşırı ticarete sahiplenmek istemesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun ticari çıkarlarına aykırı bir durumdu ve bu, ülke ekonomisi için büyük bir tehlikeye dönüşmüştü. Diğer yandan da, Portekiz’in Hürmüz’ü ele geçirmek niyeti 1501 yılında kurulmuş olan Safeviler İmparatorluğu’nun da çıkarlarına zıt idi. Çünkü, Portekizliler Hürmüz’de görünmeğe başladığı zaman Hürmüz, Safevi şahının kontrolünde idi.²¹ Hürmüz adası, İran Körfezi’nde mühim stratejik bir nokta idi.²² Burada olan servetlerle ilgili 13. yüzyılda bölgede bulunan Venedik sefiri Marko Polo²³ ve diğer bir tacir Afanasi Nikitin de seyahatnamelerinde bahsetmişlerdir. Avrupa devletlerinin de kendi aralarında Hürmüz için verdikleri mücadeleler bununla ilgilidir. Portekiz, Hürmüz’ü ele geçirmekle, Hindistan ve Safeviler arasındaki deniz ticaretini bütünüyle elinde bulundurmak ve böylece Safeviler’i ekonomik açıdan kendine bağlamak niyetinde idi. Çünkü, önemli bir kısmını baharat satışının oluşturduğu ticaret, Safeviler için büyük kar sağlıyordu. Hindistan tüccarları Safeviler’i baharatla temin ediyorlardı. Fakat, Portekiz’in Hürmüz’ü tutmasından sonra Hindistan’dan gelen baharatın miktarı büyük ölçekte azaldı. Bu dönemde

Ahmet teslim oldu. Böylece, Hürmüz kesin olarak Portekizlilerin eline geçti. *Bkz.* Vilayeti Ali Akper, *a.g.e.*, s. 238.

²¹ V.L.Bodyanskiy, *Baxreyz*, Moskova 1961, s. 31.

²² Tumanoviç, *a.g.e.*, s. 29-32.

²³ İtalyan seyyahı olan Marko Polo 1271’de Irak, İran ve Azerbaycan’da bulunmuş, 3 yıl sonra Pekin’e gitmiştir. 17 yıl Moğol Hanı’na hizmet ettikten sonra Seylon ve Hindistan sahillerinden geçerek yeniden İran ve Azerbaycan’a gelmiştir. Onun “Seyahatname”si günümüze kadar gele bilmiştir. Detaylı bilgi için *bkz.* Yakup Mahmutov, “Polo”, *A.S.E (Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi)*, C.VII, Bakü 1981, s. 585.

Hindistan'dan getirilen baharatı kendi tekelinde bulunduran Portekiz, malları okyanus yolu ile Avrupa'ya taşıyor ve paha fiyata satış pazarına çıkara biliyordu. Portekiz'in Safeviler'e kendi ticari şartlarını kabul ettirmek isteği, Safeviler'le Portekiz Devletinin ticari anlaşmazlıklarını ve bundan doğan askeri karşılaşmaları kaçınılmaz kılmaktaydı. Bu karşılaşmalarda ise, Portekiz Devletinin, Safeviler'in Hürmüz'e çıkışını kapatması ve Hindistan'la ticaretine engel olması Safevi ekonomisini olumsuz yönde etkilemekteydi. Dolayısıyla, Safeviler'le Portekiz arasında artık ekonomik çıkarlardan doğan bir düşmanı ilişkiler sözkonusuydu.²⁴

ÇALDIRAN SAVAŞI SONRASI SİYASİ VE EKONOMİK İLİŞKİLER. HÜRMÜZ MESELESİ

Siyasi ilişkiler.

23 Ağustos 1514 yılında Çaldıran mağlubiyeti ile Şah İsmail tekrar anlamış oldu ki, Osmanlı İmparatorluğu'nu onun askeri kuvvetlerini iki cepheye ayırmadan ve özellikle ateşli silahlar kullanmadan mağlub etmek imkansızdır. Osmanlı Devletinin Suriye topraklarını yönetimine geçirmesi, Safeviler'in Akdeniz aracılığı ile ateşli silahlar elde etme imkanını da ortadan kaldırmıştı. Bundan sonra Safevi şahı, Batı ile diplomatik ilişkileri yeniden gözden geçirmeye başlamış, devletin ateşli silaha olan ihtiyacını Portekiz Devletinin yardımıyla gidermeye çalışmıştı.

Safeviler ile Portekiz Devleti henüz Çaldıran savaşı öncesinde yakınlaşmaya gayret etseler de, bu zaman Portekiz Devletinin İran Körfezi'ni ele geçirmek siyaseti ve Safevi Devletinin Osmanlı ile savaşa başlaması Portekiz'in çıkarları ile uyuşturduğu için aralarında işbirliği yapılamamıştır. Hatta, Çaldıran yenilgisinden sonra 20 Şubat 1515 yılında Portekiz Hürmüz'ü kesin olarak ele

²⁴ Edhem Şahmalıyev, "Diplomatiçeskiye Otnoşeniya İspaniyi s Sefevidskim Gosudarstvom vo Vtoroy Polovine XVII veka", *Uçetniye Zapiski, S. M. Kirov adına Azərbaycan Devlet Üniversitesi (Bakü Devlet Üniversitesi), No7, s. 117-127*, Bakü 1955, s. 117-118; Dilaver Azimli, "Azerbaycan'ın Batı Avrupa ülkeleri ile ticari ilişkileri ve Türkiye", Yayınlanmış doktora tezi, Bakü 2008, s. 82-82.

geçirmiştir.²⁵ Şah İsmail, Portekiz Devletiyle yapmış olduğu geçici anlaşmaya göre ve paralel olarak Osmanlı ile savaş durumunda olmasından dolayı Portekiz'in Hürmüz'e yerleşmesine engel olamadı. O, bu durumdan, Portekiz'le Osmanlı Devletine karşı ittifak kurmak için yararlandı. Artık bu dönemde Safevi Devleti ile ittifak kurmak Portekiz açısından da elverişliydi. Çünkü, Portekiz Devleti artık İran körfezinde yerleşmişti ve Hint Okyanusu'nda kendileriyle rakabete girmiş Osmanlı'ya karşı Safeviler'i kullanmak Portekiz Devletinin sömürgecilik planlarına tam uygundu. Dolayısıyla, Safevi - Portekiz müzakerelerinin artık bir sonuca ulaşma zamanı yetişmişti.²⁶ Nitekim, Hürmüz'ün Portekiz kuvvetleri tarafından işgalinden sonra, Safeviler durumu kabullenme şartı ile bu devletten ateşli silah almak istemesinin üzerine, İran Körfezi'nde Portekiz hegemonyasını kabullenmeğe mecburdu. Hürmüz'ün işgali ile Portekiz Devleti, İran Körfezi'nden Hint Okyanusu'na çıkışına sahiplendi.²⁷

Çaldıran yenilgisinden ve Mısır'ın Osmanlı yönetimine geçmesinin ardından Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı siyasetlerinde yeni bir canlanma gözlemlenmekte idi. Bu yüzden, Portekiz Devleti kendi yönetiminde olan arazilere Osmanlı saldırılarının olacağından kaygılandığı için Safeviler'le birlikte hareket etmek için hareket geçti. Bu amaçla da Hindistan'da vali olan Duarte De Menezes 1523 yılında Baltazar Pessoa'nın rehberliğinde bir heyeti Tebriz'e göndermiş ve Safevi sarayı aracılığı ile Osmanlı'nın Hindistan istikametine her hangi bir seferinin olup olmayacağını öğrenmeyi havale etmiştir.²⁸

1519-1522 yılında Hürmüz'de çıkan isyandan sonra, Hindistan'da vali olan Diyeqo Luones Daskveyra 23 savaş gemisi ile Hürmüz'e geldi ve buradaki deniz kuvvetlerinin kumandanını görevden

²⁵ Y. Mahmutov, *a.g.e.*, s. 211; Falsafi N, *a.g.e.*, s. 19; Perry, *a.g.e.*, s. 41; J. Saunders, *a.g.e.*, s. 34-35.

²⁶ Y. Mahmutov, *a.g.e.*, s. 212.

²⁷ Y. Mahmutov, *a.g.e.*, s. 211; Lourance Lockhart, "European Contact with Persia 1350-1370", *The Cambridge History of Iran, C.VI, Cambridge University press 1986*, s. 373-411, s. 394.

²⁸ M. Ağalarov, *a.g.t.*, Bakü 2008, s. 108-109.

olarak Maskat'a doğru gitti. Bu isyan sırasında Safeviler'in de yardımı ile Portekizliler'in Kalhat kenti yakınlarındaki yenilgisi havalideki diğer adaların da isyan çıkarması için bir ideoloji olmuştur. Artık 1521 yılında bu isyan Hürmüz'den Bahreyn ve tüm İran Körfezi sahillerine uzamıştı. Bu ayaklanmalardan sonra ise Turanşah da Safeviler'in yardımı ile gerçekleşen bu isyana katılarak Portekizlilere karşı çıkmıştır. Dolayısıyla, Safevi Devleti, Portekiz'e karşı mücadelede kısa süreliğine de olsa yönetimindeki halkın, Portekiz askerlerine saldırmasını sağlaya bilmiş ve bu devletin Hürmüz'deki faaliyetlerine karşı koymayı başarmıştır.²⁹

Maskat ve Sehhar kentlerinin arap şeyhinin ihaneti sonucunda Portekiz'in eline geçmesinden ve Portekiz gemilerinin Hürmüz'e doğru gelmesi haberini aldıktan sonra Turanşah, "*Hürmüzabat kentinin Portekizlilerin eline geçmemesi için kenti yaktı ve Geçim adasına kaçtı. Hürmüz 4 gün 4 gece ateşler içinde yandı*".³⁰

1522 yılında Turanşah, Geçim adasında Hindistan valisi ile Minab ilçesinde, Portekiz'le Hürmüz arasında yapılan anlaşmayı yeniledi ve Hürmüz yeniden Portekiz yönetimine geçti. Bundan sonraki olaylar Şah İsmail'in ölümü ile aynı zamana denk gelmesi ve Şah Tahmasb'm iç huzursuzluklarla,³¹ Osmanlı ve Özbeklerle olan ilişkilerle ilgilendiğinden, Safevi Devleti, İran Körfezi'nde etkin bir rol ala bilmedi. Bununla da, Şah İsmail'in Osmanlı Devleti aleyhinde Avrupa ülkeleri ile ilişki kurmak için harcadığı çabalar bir sonuca ulaşamadı. Fakat, bu yönde attığı adımlar gelecekte kurulacak ilişkiler için bir zemin oluşturdu.

Şah I Tahmasb'm (1524-1576) da İran Körfezi'nden Portekiz Devletini çıkarmak çabaları bir sonuç vermedi. Hatta bu dönemlerde olan Safevi - Osmanlı savaşları Portekiz'in burada yerleşmesini daha da kolaylaştırmıştı. Safeviler'in Osmanlı Devletine karşı müttefiklere olan ihtiyacını fırsat bilen Portekiz, Körfez'de tüm planlarını başarıyla gerçekleştirmekteydi. Fakat, 16.yüzyılın ikinci yarısında İran Körfezi'ne Osmanlı deniz

²⁹ Vilayeti Ali Akper, *a.g.e.*, s. 242.

³⁰ Vilayeti Ali Akper, *a.g.e.*, s. 243.

³¹ Şah Tahmasb-ı Safevi, *Tezkire*, Çev: Hicabi Kurlangıç, Ankara 2001, s. 21-22.

kuvvetlerinin de müdahale etmesiyle, Portekiz burada hegemonyasını kaybetmek tehlikesiyle karşılaştı. Bu nedenle, Osmanlı'ya karşı savaşmak için Kazvin'e, Safevi sarayına 1551 yılında yeni elçi gönderilmiştir. Bu elçiler Şah Tahmasb tarafından iyi karşılanırsa da, 1574-1575 yılında yeniden gelen Portekiz elçileri Şah ile görüşmeden geri dönmüşlerdi. Çünkü, bu zaman Portekizliler, Körfez'deki müslüman halka ağır işgence yapıyorlardı. Diğer yandan da, Portekiz'le her hangi bir olumlu yaklaşım Amasya anlaşması için tehlikeli idi.³²

Muhammed Hudabende döneminde (1578-1587) Portekiz Devleti İspanya yönetimine geçmişti ve bu durum 1580-1640 yılları arasında devam etmiştir. Buna rağmen, Portekiz yine de İran Körfezi'ndeki üstünlüğünü korumaktaydı. Onların buradaki üstünlüğü Şah I Abbas dönemine kadar sürmüştür.³³ Bu devirde İspanya kralı II Philipp ticaretin gelişmesi ve Safevi Devletinde yaşayan hıristyanlara özgürlük verilmesine çalışmış ve bu nedenlerden dolayı Santo Kruz ve Simon Morales adlı bir rahipi Safevi sarayına göndermiş ve Osmanlı Devletine karşı bir anlaşma imzalamaya hazır olduğunu da bildirtmiştir.³⁴

1599 yılında Şah I Abbas Avrupa devletleri ile askeri ve siyasi bir anlaşma imzalamak için bu ülkelere Hüseyinli bey Bayat'ın rehberliğinde bir elçi heyeti göndermiştir. Onlar diğer Avrupa devletlerinin yanı sıra, Portekiz ve İspanya ile bir sıra konuşmalar yapmışlar. Bu konuşmalarda siyasi bir ilişkilerden ziyade, ipek ticareti de önemli bir nokta olmuştur.³⁵

Şubat 1602 yılında Portekiz ve İspanya'dan gelen üç rahip - Jeramino de Kruz, Kristafolo de Spiritu ve Antonio de Gueva Safevi sarayında iyi karşılanmıştır. Burada, Şah I Abbas'ın esas

³² Adil Bahşeliyev, *Safevi Devletinin Sosyal, Ekonomik hayatı ve Uluslararası ilişkiler*, Bakü 2009, s. 223-224; Süleyman Aliyarlı, *Azerbaycan Tarihi: Uzak geçmişten 1870 yılına kadar*, Bakü 1996, s. 390; M. Mirehmedi, *a.g.e.*, s. 168.

³³ M. Mirehmedi, *a.g.e.*, s. 168.

³⁴ A. Bahşeliyev, *a.g.e.*, s. 224.

³⁵ A. Bahşeliyev, *a.g.e.*, s. 225; Bu heyetin yolculuğu hakkında detaylı bilgi Oruç bey Bayat'ın seyahatnamesinde verilmektedir. *Bkz.*, Oruç Bey (Don Juan), *Elçilik Katibinin Kaleminden Safeviler (1560-1604)*. Çev. Leyla Aksüt Kuzucular. Ankara 2014.

amacı İspanyol III Philipp ile Osmanlı'ya karşı bir ittifak kurmak isteği idi. Bundan sonra ise, Şah Abbas 1604 senesinde sefiri Allahverdi beyi, Antonio de Guvea ile İspanya'ya göndermiş ve ona Osmanlı'ya karşı İspanya ile bir ittifak anlaşması yapmak için talimat vermiştir. Aynı yıl içerisinde İspanya'dan Luis Ferreira de Lazerda adlı bir elçi İspanya'dan Safevi sarayına gönderilmiştir.³⁶

Diplomatik ilişkilerin gelişmesine rağmen, Hürmüz meselesi Şah I Abbas döneminde Safevi ve Portekiz ilişkilerini olumsuz yönde etkilemekteydi.

Safevi şahı Batılı devletler arasındaki sorunlardan faydalanarak 1601 yılında Portekizlileri Bahryen'den çıkarmayı başarmıştır. Bu olay Hürmüz'ün Portekizli hakiminin rahatsızlığına sebep olduğundan III Philipp bu mesele ile ilgili olarak Antoni de Guvae'yı yeniden Doğu'ya göndermiştir. 1607 yılında İsfahan'a yetişen Antoni de Guvea'yı Safevi şahı sarayında ağırlamış ve Osmanlı'ya karşı ittifak kurmak meselesi yönünde konuşmalar yapılmıştır. Guvea'nın verdiği rapora göre, Hürmüz'e yılda iki kere gönderilecek olan ipeği, ermeni tüccarları aracılığı ile Avrupa'ya taşımak İspanya için karlı olacaktı. Bunun yanı sıra, Safeviler ve İspanyollar arasında uzlaşma hem de Hürmüz meselesinde bu iki devlet arasında olan çekişmenin ortadan kalkması için de bir fırsata dönüştürebilirdi.³⁷ Bunun ardından da şah onu, kendi elçisi Tengiz bey Rumlu ile İspanya'ya göndermiştir.³⁸

Şah Abbas Batı ile konuşmaların yanı sıra, Osmanlı Devleti ile de ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Onun ikili siyaset yürütmesinde önemli amacı, Batı devletlerle Osmanlı'ya karşı bir ittifak oluşturmak olsa da, Avrupa ile ittifak kurmak mümkün olmadıkça, hem de Osmanlı ile sulh anlaşması yapmak için bir zemin oluşturmaya çalışması idi. Şah'ın Osmanlı ile yakınlaşmak isteği, Batı'da hoş karşılanan bir durum değildi. Bu bağlamda Antoni de Guvea'nın raporları önemli bilgiler içermektedir. Sefir yazıyor ki,

³⁶ A. Bahşeliyev, *a.g.e.*, s. 225; M. Mirehmedi, *a.g.e.*, s. 169-170.

³⁷ Özer Küpeli, *Osmanlı - Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul 2014, s. 78; Falsafi N, *a.g.e.*, s. 64-65.

³⁸ A. Bahşeliyev, *a.g.e.*, s. 226; S. Aliyarlı, *a.g.e.*, s. 408; R. Savory, *a.g.e.*, s. 115.

“...bana güvenilerek verilen bir sırrın üstünü açmak zorunda kaldım. ..., şahın niyeti Avrupa devletlerini, sultanı mahfetmeden savaşı bitirmemeye ikna etmektir. ... bu iki Türk devleti bir-biri ile savaşta olduğu sürece, hıristyan dünyası özgürlük ve barış içerisinde yaşayacaktır.”³⁹

Şah I Abbas 1618 yılında Osmanlı Devleti ile sülh anlaşması yaptıktan sonra⁴⁰, İran Körfezi’nde Portekiz’i sıkıştırmaya başladı. Şah Abbas’ın önce Bahreyn adası ve Hamburg limanını, daha sonra da İran Körfezin’deki bazı yerleri ele geçirmesi İspanyol kralını rahatsız etmiş ve ona mektup yazarak Portekiz Devletinin elinde ve İspanya yönetiminde olan arazileri İspanya’ya geri vermeği talep etmiştir. Buna karşı olarak, Şah I Abbas, Bahreyn’i tutmasından ziyade, Hürmüz’ü de geri almak için hazırlıklar görmeğe başlamıştır. Bu meseleden dolayı Safeviler’le İspanyolların münasebetleri soğumaya başlamış, Safevi - İngiliz yaklaşması sözkonusu olmuştur. 1621 yılında İngiltere ile Safeviler arasında Kiş ve Hürmüz adalarını geri alma konusunda bir anlaşma da yapılmıştır. Bu anlaşma gereğince, 1622 yılında İngiliz ve Safevi ittifakı Kiş ve Hürmüz adasını ele geçirmiştir.

Şah Abbas sonralar Hamburg limanını da genişletmiş ve buraya “Bender-e Abbas” limanı adını vermiştir. Bundan sonra bu liman İran Körfezi’nde önemli ticaret merkezi haline gelmiş ve Hürmüz’ün önemi azalmıştır. 1625 yılında Portekizliler, Hürmüz’de yönetimi ele geçirmek isteseler de, bu gerçekleşmemiştir. Buna rağmen, Şah I Abbas, Portekiz’e karşı olan siyasetini değiştirerek bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre, Portekiz, eski kontrolü altında bulunan arazileri Safevi mülkü olarak kabul etti, bunun karşılığında ise, Safevi şahı, Kiş’te toplanacak vergilerin 25 bin livr kadarını onlara vereceğini vadetti. Şah Abbas’ın Portekiz’le bağlı takip ettiği bu yumuşak siyasetin esas amacı, onları, Körfez’de güclenmekte olan İngiltere’ye karşı

³⁹ Falsafi N, *a.g.e.*, s. 72-73; Y. Mahmutov, *a.g.e.*, s. 290-291.

⁴⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, C.II*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1975, s. 68; Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevi Devleti Tarihi*, Ankara 2014, s.69; Küpeli, *a.g.e.*, s. 120.

koyarak burada bir denge oluşturmak isteği idi. Diğer yandan da, Batılı devletler arasında Hürmüz'de üstünlük için rakabet de söz konusuydu.

Ekonomik ilişkiler.

Kapitalizmin yeni olduğu bazı Avrupa devletleri, özellikle de Portekiz, sanayide hammaddeye olan ihtiyaçlarını gidermek için Akdeniz bölgesini her vasıta ile ellerinde bulundurmakta kararlı idiler. Osmanlı sultanlarının bu dönemde sözkonusu devletlere verdiği kapitülasyonların da bu faaliyetin gelişmesindeki etkisi büyüktü.⁴¹

Portekiz'in İran Körfezi'ne sahiplenmek isteğinin arkasında, yukarıda da belirtildiği gibi ticari koşullar vardı. Onların bölgeye olan ticari ilgileri, Ümit Burnu'nu geçmekle, baharat ve ipek ticaretini kendi ellerinde uzun bir süre bulundurmaları ile sonuçlanmıştı. 1502-1509 yılında Kızıldeniz'in ablukaya alınması ile Mısır ticaretine büyük darbe vurmaya başaran Portekizliler, 1516-1520 yıllarında Osmanlı ile karşı-karşıya kalmışlardı. Bu durumda ise, Portekiz bölgedeki beklentilerini ve Hindistan operasyonuna dahil olan İran Körfezi'nde genişleme politikasını kısıtlamaya mecbur kalmıştı. Bu zaman Hürmüz önemli ticari merkez haline dönüşmekteydi.⁴²

1524 yılında Şah İsmail'in ölmesi üzerine tahta çıkan 10 yaşlı Tahmasb'ın Batı ile ekonomik ilişkileri geliştirmek adına bazı girişimlerde bulunması hem Safevi Devleti açısından, hem de Portekiz açısından uygun idi. 1540-1541 yıllarında adı bilinmeyen bir Safevi elçisi İran'la ilişkilerin iyileştirilmesi yönünde görüşmeler yapmak için Hürmüz'e gönderilmiştir. Bu elçi hem de, Basra ve Bahreyn'den alınacak haraçları da toplamalı idi. Elçi, ertesi yıl, Goa'ya haraç talebi için gitmiştir. Bu yıllarda daha bir kaç elçiler Safevi ve Avrupa devletleri arasında git-gel yapmışlardı.⁴³ Fakat Tahmasb döneminde sarayda olan Portekiz elçileri bir

⁴¹ D. Azimli, *a.g.t.*, s. 101.

⁴² Rudolph Mathee, "The Portuguese Presence in the Persian Gulf: An Overview", *The Great Powers and The Persian Gulf*, 1992, s.1-13, s.6.

⁴³ Rudolph Mathee ve Jorge Flores, *Portugal, The Persian Gulf and Safavid Persia*, 2011, s.228.

başarı elde edememişlerdi. İskender Bey Münşi yazıyor ki, Portekiz kralı 1551 senesinde Don Senan adlı birinin rehberliğinde bir elçi heyeti gönderip sadakatını Safevi şahına bildirmiştir. Fakat, sonraki yıl, ikinci bir elçi heyeti geldikde, İslam dinine mühalif olan bazı hareketlerde bulunmuş ve bu heyet hapse atılmıştır.⁴⁴ Portekiz elçilerine böyle bir tavır sergilemek, bu devletin Hürmüz halkına yaptığı işkenceler ve Safeviler'in Osmanlı ile yapılan Amasya anlaşmasını bozmamak için yapılmış olmalı idi.

Daha önce de belirtildiği gibi, henüz Safevi Devleti kurulmadan önce, buraya Batılı elçiler gelip gitmekteydiler. Fakat, Şah I Abbas dönemine kadar olan Safevi - Avrupa ilişkileri, Abbas'ın 1587 yılında tahta çıkışı ve devlet içinde çıkmış istikrarsızlığı ortadan kaldırmasının üzerine⁴⁵ yeni bir aşamaya geçmiştir. Çünkü, o, Safevi Devletini büyük reformlar sonucunda içte ve dışta güçlendirip Avrupa ile ilişkilere siyasi işbirliğinden ziyade ticari boyut da kazandırmayı başarmıştır. Ve bu ekonomik ilişkiler, Batı'da Osmanlı'ya karşı müttefik bulma çabalarıyla da doğru orantılı idi.⁴⁶ Şah I Abbas, hakimiyeti zamanında Avrupa ile ticareti geliştirip devletin gelir düzeyini artırmaya, bölgenin uluslararası ticaretde önemini geri kazandırmaya ve bu faaliyetleriyle Safevi Devletinin dış ticaretini geliştirmeye çalışmıştır. Bu ticarete ise Hindistan ürünlerinin, baharatın önemli olmasının yanı sıra, Osmanlı topraklarından Avrupa'ya sevk edilen yerli ham ipek ihracatta önemli paya sahipti. Ham ipeğin kervanlarla İran'dan Anadolu'ya getirilmesi ve Avrupa'ya taşınması, hem bu aracılıktan Osmanlı'ya büyük kar getiriyor, hem de İran'ın ihtiyaç duyduğu değerli madenler için bir denge oluşturmuyordu.⁴⁷ Bundan dolayıdır ki, Safevi - Osmanlı savaşları sırasında ticaretin devam ettirilmesi her iki devlet tarafından destekleniyordu. Fakat, Yavuz Selim ve

⁴⁴ İskender Bey Türkman, *Tarih-Alemlar-Abbasi*, Farçadan çeviren: Şahin Fazil Ferzeliyev, Bakü 2010, s.232.

⁴⁵ Faruk Sümer, "Abbas I", *İ.A., C.I., 1988*, s.17-18.

⁴⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas devrinde (1587-1629) İran'da ticari hayat", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, sayı 48, Erzurum 2012, s.365-386, s.366.

⁴⁷ Şenay Yanar, "Uluslararası ham ipek ticaretinde İran'ın Avrupa bağlantıları ve Culla Ermenileri (Şah I Abbas dönemi 1587-1629)", Sakarya Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi 2014, s.61.

Şah I Abbas dönemlerinde bir ara Osmanlı aracılığıyla olan ihracatı kesmek düşünülse de, bu, Osmanlı ekonomisini etkilemek ve hem de Safevi Devletinin gümüş ve altına olan ihtiyaçlardan dolayı başarıya ulaşamadı.⁴⁸

1599 yılında Şah I Abbas Avrupa'ya "Büyük Elçilik" gönderdiğinde Osmanlı'ya karşı ittifak meselesinin yanı sıra, ipek satışı meselesi de müzakere olunmuştur. 1602 yılında Antoni Guvea'nın rehberliğinde Safevi sarayına gelen elçilerin de esas müzakere konusu ipek ticareti idi.⁴⁹ Bu diplomatik ilişkilerin gelişmesine rağmen, Hürmüz meselesi ve hatta, Abbas'ın Avrupa devletleri arasında olan sorunlardan faydalanarak Portekizlileri Bahreyn'den kovması, Portekiz ve Safevi ilişkilerinin gelişmesinin önünü kesiyordu. Şah I Abbas, İngiltere'nin Safevi sarayında olan elçisi Robert Şerley'i de Avrupa'ya diplomatik müzakereler için gönderdikte, ipek meselesi yine de gündemde olan bir konu idi.

Safevi Devleti Hürmüz'ü geri aldıktan sonra, Portekizliler Maskat ve Basra'da ticari faaliyetlerini daha da aktif hale getirip Gong limanında da ticaret izni almalarına rağmen, Şah II Abbas döneminde (1642-1666) bu hakları ellerinden alındı. Diğer Avrupa devletlerinin İran Körfezi'ndeki faaliyeti genişlendikçe ise, Portekiz yalnızca İran Körfezi'nde değil, Hint Okyanusu'nda da ayrıcalık ve üstünlüklerini kaybetmeye başlamıştı.

SONUÇ

1501-1736 yılları arasında hakimiyetlerini sürdüren Safevi Devletinin, Hindistan'dan Avrupa'ya, Orta Asya'dan Anadolu'ya ve İran Körfezi'nden Volgaboyu'na giden ticaret ve kervan yolları üzerinde yer almasından dolayı onu, uluslararası siyasi ve ticari ilişkilerde ehemmiyetli kılmıştır. Bu yollarla taşınan ticaret malları, özellikle baharat ve ipek ürünlerinin büyük kar sağlaması nedeniyle bölgede üstünlüklerini sağlamaya çalışan Avrupa Devletleri ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir mücadele sözkonusu olmuştur. Bu devletlerin, özellikle de Portekiz'in

⁴⁸ Faruk Sümer, "Safevi tarihi ile ilgili incelemeler: I ve II Abbas devirleri", Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 69, 1990, s.9-32, s.19.

⁴⁹ M. Mirehmedi, *a.g.e.*, s. 168.

bölgede hakimiyeti sürdürmek istemesi, onu, rakibi olan Osmanlı'ya karşı Safeviler'le ittifak kurmaya zorlamıştır. Çünkü, bu zaman, Safevi ve Osmanlı Devletlerinin aynı yerlere sahiplenmek istemelerinden dolayı, bu iki türk imparatorlukları karşı-karşıya idiler. Portekiz ise bunu fırsat bilip bu devletleri zayıflatarak deniz ticaretini ele geçirmeye başlamıştı. Bu ise onu hem Osmanlı Devleti ile mücadeleye sokmuş, hem de Safevi Devleti ile "Hürmüz Meselesi" gibi bir problemle karşılaştırmıştır.

Safevi Devletinin Osmanlı ile yaptığı savaşlarda ateşli silahlara olan ihtiyacı ise onun da Portekiz Devleti ile yaklaşmasını gerektirmiştir. Bu yaklaşımlar büyük bir sonuca ulaşmasa da, zaman zaman Portekiz'in Osmanlı'ya karşı savaşta Safeviler'e yardımda buldukları görülmektedir.

Safevi Devleti ve Portekiz'in Şah I Abbas dönemine kadar ilişkileri daha çok Osmanlı'ya karşı ittifak kurma çabaları yönünde kurulsa da, 1587 yılından başlayarak bu ilişkilere ticaretin de eklenmesi bilinmektedir. Her ne kadar, Şah I Abbas'ın Avrupa devletleri saraylarına 1599 yılında Büyük Elçilik, daha sonra da sefirler gönderiyor ve Portekiz de İran Körfezi'ndeki hegemonyasını korumak amacıyla Safeviler'le ilişkiler kurmak istiyorlarsa, 1620 yıllarında Portekizlilerin Hürmüz'den çıkarılması ile bu ilişkiler zayıflamış ve bölgede önemli paya İngiliz ve Hollandalılar sahiplenmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

AĞALAROV, Mübariz, "XV-XVI asırlarda Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde", Yayınlanmamış Doktora tezi, Bakü 2008.

ALİYARLI, Süleyman, *Azerbaycan Tarihi: Uzak Geçmişten 1870 yılına kadar*, Bakü 1996.

- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “Şah Abbas Devrinde (1587-1629) İran’da Ticari Hayat”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, sayı 48, Erzurum 2012, s.365-386.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, *Safevi Devleti Tarihi*, Ankara 2014.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “Şah Abbas ve Zamanı”, Yayınlanmış doktora tezi, Ankara 2011.
- AZİMLİ, Dilaver, “Azerbaycan’ın Batı Avrupa ülkeleri ile ticari ilişkileri ve Türkiye”, Yayınlanmış doktora tezi, Bakü 2008.
- BAHŞELİYEV, Adil, *Safevi Devletinin Sosyal, Ekonomik hayatı ve uluslararası ilişkileri*, Bakü 2009.
- BODYANSKIY, V.L. *Baxreyn*, Moskova 1961.
- EFENDİYEV, Oktay, *Azerbaycan Safeviler Devleti*, Bakü, 2007.
- FALSAFİ N, *Siyasate Xariciye İran der Dovreys Safeviyye*, Tahran 1346 h (1967).
- İSKENDER Bey, Türkman, *Tarihe-Alemaraye-Abbasi*, Farsçadan çeviren: Şahin Fazil Ferzeliyev, Bakü 2010.
- İVANOV, N. A. *Osmanskoye Zavoyevaniye Arabskix Stran*, Moskova 1984.
- KURTOĞLU, Fevzi, “XV asırda Hint Okyanusu’nda Türkler ve Portekizliler”, *İkinci Türk Tarihi Kongresi bildirileri*, İstanbul, 1943.
- KÜPELİ, Özer, *Osmanlı - Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul 2014.
- LOURANCE, Lockhart, “*European Contact with Persia 1350-1736*”, *The Cambridge History of Iran*, C.VI, Cambridge University press 1986, s.373-411.
- MAHMUTOV, Yakup, “*Hitayi ve Avrupa*”, “Azerbaycan” dergisi, 1987, No 5.

MAHMUTOV, Yakup, “Polo”, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, C.VII, Bakü 1981.

MAHMUTOV, Yakup, *Azerbaycan Diplomasisi, Bakü, 2006.*

MATTHEE, Rudolph , “The Portuguese Presence in the Persian Gulf: An Overview”, *The Great Powers and The Persian Gulf*, 1992, s.1-13.

MATTHEE, Rudolph; FLORES, Jorge, *Portugal, The Persian Gulf and Safavid Persia*, 2011.

MİR AHMEDİ, Meryem, *Tarihe siyasi ve ectimai-e İran der esre Sefevi*, Tahran 1381 h (1961)

ORUÇ Bey, Bayat (Don Juan), *Elçilik Katibinin Kaleminden Safeviler (1560-1604)*. Çev. Leyla Aksüt Kuzucular. Ankara 2014.

PERRY, John, Horace, *The Establishment of European hegemony (1415-1475)*. New York, 1961.

RICHARDSON, Patrick, *The Expansion of Europe 1400-1660*. London 1966.

SALMAN, Mohammed, Hameed, “*Aspects of Portuguese Rule in the Arabian Gulf 1521-1622*”, The University of Hull, Yayınlanmış doktora tezi, 2004.

SAUNDERS, John, *The Muslim World on the Eve of Europe’s Expansion*, New Jersey 1947.

SAVORY, Roger, *Iran Under The Safavids*, Cambridge 1980.

SÜMER, Faruk, “Abbas I”, Diyanet İslam Ansiklopedisi., C.I., 1988.

SÜMER, Faruk, “Safevi tarihi ile ilgili incelemeler: I ve II Abbas devirleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 69, 1990.

ŞAH TAHMASB-I Safevi, *Tezkire*, Çev: Hicabi Kırlangıç,

Ankara 2001.

ŞAHMALIYEV, Edhem, “Diplomatıçeskiye Otnoşeniya İspaniyi s Sefevidskim Gosudarstvom vo vtoroy polovine XVII veka”, *Uçetniye Zapiski, S. M. Kirov adına Azərbaycan Devlet Üniversitesi (Bakü Devlet Üniversitesi) No7, s.117-127*, Bakü 1955.

TUMANOVİÇ, Nataliya, Nikolayevna, *Evropeyskiye Derjavi v Persidskom Zalive v 16-19.vv.* Moskova 1982.

UZUNÇARŞILI, İsmail, Hakkı, *Osmanlı Tarihi, C.II*, Türk Tarih Kurumu yayımları, Ankara, 1975.

VİLAYETİ, Ali Akper, *Şah İsmayıl Safevi Döneminde İran'ın Uluslararası İlişkiler Tarihi*, Bakü, 1998.

YANAR, Şenay, *“Uluslararası Ham İpek Ticaretinde İran'ın Avrupa Bağlantıları ve Culfâ Ermenileri (Şah I Abbas Dönemi 1587-1629)*, Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi 2014.

Buhara Hükümdarı Şah Murad'ın Yönetim Anlayışı

EMRE KESER¹

Öz: Şah Murad mütevazı, dindar ve adaletli kişiliğiyle Türk hükümdarlık anlayışının temel ilkelerine sahip bir hükümdardır. Şah Murad dönemini anlatan sınırlı sayıda ana kaynak bulunmaktadır. Çalışma bu ana kaynaklara sadık kalmakla yapılmıştır. Çalışmanın temel amacı dönemin yönetim anlayışını ortaya koymaktır. Şah Murad devletin bozulan merkezi otoritesini sağlamak, toplum içerisindeki sosyal ayrışmaları önleyebilmek için idari, siyasi ve iktisadi alanda önemli ıslahatlar yapmıştır. Aldığı önlemler sayesinde bozulmuş olan devlet nizamını düzeltmiş ve Buhara hanlığını kısa sürede eski gücüne kavuşturmayı başarmıştır. Devlet yönetiminde İslami kaide ve kurullar esas alınarak önceki dönemlerde yapılan hataların düzeltilmesi amaçlanmıştır. Ekonomik olarak halkın refahını engelleyen birçok vergi tipi kaldırılmıştır. Ulema sınıfına verilen önem artmış birçok medrese onarılmıştır. Yapılan askeri hareketler ile devletin mali ve siyasi olarak gücü artırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhara Hanlığı, Şah Murad, Yönetim, Atalık, Kuşbegi

45

Management Mentality of Shah Murad the Ruler of Bukhara

Abstract: Shah Murad is a ruler who has the basic principles of Turkish rule by his modest, religious and fair personality. There are a limited availability of main sources describing the Shah Murad period. The study was carried out by adhering to these main sources. The main aim of the study is to reveal the management mentality of the period. Shah Murad providing the corrupt central authority of the state has made important reforms in the administrative, political and economic fields in order to prevent social segregation within the society. Thanks to the measures taken to correct the state of decay and Bukhara Khanate was able to restore the old power in a short time. It is aimed to correct the mistakes made in the previous periods on the basis of Islamic rules and rules in state administration. Many tax types that prevent economic prosperity have been removed. Many madrasas have been repaired with the importance given to the Ulema class. With the military operations, the state's financial and political power has been increased.

Key Words: Bukhara Khanate, Shah Murad, Governance, Qosh Begi, Atalık

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi emrekesser@yahoo.com

GİRİŞ

Buhara hanlığı (1500-1920) tarih sahnesine çıktığı 16. yüzyıldan, Rus çarlığının Türkistan'ı işgal ettiği 19. yüzyıl sonuna kadar bölgenin en güçlü devletlerinden birisi olmuştur. Hanlık 420 yıl boyunca siyasi varlığını sürdürmeyi başararak, Osmanlı devletinden sonra en uzun ömürlü Türk-İslam devletidir. Bu önemli yönleriyle Türk devlet anlayışına örnek olabilecek pek çok hükümdar yetiştirmiştir. Uzun bir siyasi varlığa sahip olmayı başaran Buhara devleti Şibânîler (1500-1599), Astarhanlılar (1599-1756) ve Mangıtlar (1756-1920) olmak üzere üç hanedan tarafından yönetilmiştir. Bunların içinde Mangıt hanedanı, devleti 164 yıl gibi uzun bir süre yönetmeyi başarmıştır. Bu hanedana mensup olan hanların aldığı kararlar Buhara devletinin kaderini belirlemiştir.

Mangıt hanedanının resmi kurucusu sıfatını alan Şah Murad (1785-1800) döneminde yaşanan olaylar, bu olaylara karşı Şah Murad'ın aldığı tedbirler kendinden sonra gelen Buhara hükümdarlarına örnek oluşturmuştur. Bu yüzden Şah Murad dönemi ve sonrasında hanlık yapısal ve sosyolojik olarak pek çok değişiklik geçirmiştir. Özellikle ekonomik ve siyasi olarak iç ve dış istikrarı sağlama çabaları, ulemaya verilen önemin artması, İslami kaidelerini bir hayat tarzı olarak benimseme ve adalet temeliyle devlet yönetimi Şah Murad devrinin yönetim anlayışıyla ortaya çıkmıştır.¹ Şah Murad kendisinden önceki Buhara hükümdarlarının kullandığı “Han” yerine “Emir” ünvanını kullanmaya başlamıştır.² Kendisinden sonra tahta çıkmış tüm Buhara hükümdarları da Emir³ ünvanını kullanmaya devam etmişlerdir.⁴

¹ Mehmet Alparğu, “Türkistan Hanlıkları”, Türkler Ansiklopedisi, Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.574.

² Ramazan Şeşen, “Buhara”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, 1992, s.366.

³ İslam Hükümdarlarının Ünvanlarından biridir. Ayrıca İslam devletlerinde kumandan, vali ve bey manasında da kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Abdülazîz Ed-Dûrî “Emîr”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 11, 1995, s.121.

⁴ Hayrunnisa Akbıyık, “Mangıtlar”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 27, 2003, s.570.

Şah Murad hükümdarlığı döneminde Türkistan coğrafyası için önemli bir figür olmuştur. Hükümdarlığı süresince hiçbir maddi menfaat beklentisi içerisinde olmaması, dindar bir kişiliğe sahip olması ülkedeki popülaritesini hızla arttırmıştır. Şah Murad, vefatından sonra da halk tarafından çok sevilen ve her zaman yaptığı iyi işleriyle anılmış bir hükümdardır.⁵

Türkistan coğrafyasında yaşamış halkın saygı duyduğu örnek Türk hükümdarları toplulukları bir arada tutmakta ve milli bir bilinç oluşturmaktadır. Türkistan sahasını işgal eden çarlık rejimi yıkılıp yerine gelen Sovyet rejimi de bu durumun farkındadır. Bu yüzden Türkistan bölgesindeki halkın saygı duyduğu, geçmiş şanlı günleri ile bağlantı kurabileceği tüm maddi nesnelere yok etmek politikasına başvurulmuştur. Özellikle bölge halkının önem addettiği hükümdarların mezarlarını tahrip etmek, mezar taşlarını götürmek de bu politikanın bir ürünüdür. Buhara bölgesinde ise Şah Murad çok sevilen bir değer olduğu için başta onun mezarı olmak üzere birçok eski Buhara mezarlıkları tahrip edilmiştir.⁶ Bu önemli Türk hükümdarının şahsiyetini ve yönetim anlayışını idrak etmemiz, Buhara devletinin son yüzyılına daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Şah Murad Dönemi Öncesi Buhara Hanlığında İdari, İktisadi ve Sosyal Aksaklıklar

Buhara'daki Mangıt sülalesi mensupları XVII. yüzyıldan itibaren atalık olarak görev yapmaya başlamışlardır.⁷ Muhammed Rahim Han, Ebul Feyz Han'ı öldürtmüş ve 1758 yılına kadar bu makamda bulunarak hanlığı idare etmiştir. Fakat Muhammed Rahim Han'ın bir kızı dışında çocuğu yoktur. Kendisi vefat ettiğinde kızının oğlu olan Fazıl Töre 6 yaşındadır. Hem bu sebepten dolayı hem de Muhammed Rahim'in kendi iktidarını devam ettirecek bir erkek varisi olmamasından dolayı Buhara

⁵ Edwar A. Allworth, *The Modern Uzbeks: From Fourteenth Century to the Present*, Hoover Institution Press, California, 1990, s.157.

⁶ A. Allworth, *a.g.e.*, s.215.

⁷ Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Harvard University Press, Cambridge, 1968, s.5.

hanlığının ileri gelenleri ittifak ederek Danyal Bek'i, Muhammed Rahim Han'ın varisi olarak seçmişlerdir.⁸

Muhammed Rahim Han'ın kızı kendi oğlu Fazıl Töre'yi hanlık yönetiminde dedesinin varisi olarak görmektedir. Bu yüzden ortaya çıkan gelişmeleri isteksiz bir şekilde kabul etmek zorunda kalmıştır.⁹ Danyal Bek devlet içerisindeki hakimiyetini güçlendirmek için Rahim hanın torunu Fazıl Töre'yi çevresindekilerle beraber Nesef şehrine göndermiştir.¹⁰

Muhammed Rahim'in ölümünden sonra iktidarı devralan Danyal Bek (1758-1785), "Atalık"¹¹ ünvanıyla hanlığı yönetmeye başlamıştır.¹² Onun devrinde halkın tepki gösterdiği pek çok yanlış uygulama görülmektedir. Buhara tarihçisi Muhammed Yakup'un raporlarına göre Danyal Bek Atalık döneminde kırsal ve kentsel nüfusun ekonomik ve sosyal durumu gözle görülür bir biçimde kötüleşmiştir. Bunun en önemli sebebi hanlığın içinde bulunduğu siyasi pozisyondan ziyade bir dizi yeni verginin hanlık tebaasına yüklenmesidir.¹³

48

Danyal Bek Atalık'ın, Devlet isminde İranlı bir köleyi Kuşbegi makamına ataması onunda hanlık hazinesini keyfi bir şekilde harcaması hanlığı ekonomik olarak zor bir duruma sokmuştur. Kuşbeginin diğer adamı Kazı-Kelan Nizamettin Hoca ve devlet memurlarının idari kararları uygulamadaki yeteneksizliği, kötü olan ekonominin yanı sıra vergi tahsildarlarının halka kötü muameleleri hanlık yapısının bozulmasına neden olmuştur.¹⁴

⁸ Mirza Sami, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya (İstoria mangitski gosudarey)*, L. M. Epifanovoy, Moskova, 1962, s.47.

⁹ Mirza Sami, *a.g.e.*, s.48.

¹⁰ Mirza Sami, *a.g.e.*, s.50.

¹¹ Atalık Türk devletlerinde yönetici çocuklarına öğretmenlik ve danışmanlık yapan devlet görevlilerine verilen isimdir. Atalıkların pozisyonu Batı Türkistan Hanlıkları'nda daha farklı bir hal almıştır. Buhara Hanlığı'nda, Şibani hanedanı sonrası, tahta geçen Astarhan hanedanı devrinde, Atalık makamı yönetimde etkili olmaya başlamıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009, s.51; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 3.Baskı, Enderun Kitabevi, C.,1 İstanbul, 1981, s.65.

¹² İvanov P.P., *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX)*, İzdatelstvo Vostochnoy Literatur Moskova, 1958, s.104.

¹³ İvanov P.P., *a.g.e.*, s.105.

¹⁴ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK yayınevi, Ankara, 1995, s.30.

Danyal Bek Atalık ekonomik darboğazın getirmiş olduğu sosyal çöküntüye de engel olamamıştır. Halk sosyal çöküntü nedeniyle yönetici kadroya karşı güvenini kaybetmiş, tütün kullanımı artmış, Kâfir-Ribad denilen bir yerde umumhane bile açılmıştır. Hanlığın asayişinden sorumlu memurlar suç ve suçluyu yakalayıp adalete teslim etmekten aciz kalmışlardır.¹⁵ Hanlığın içine düştüğü bu aciz durum yüzünden Buhara uleması da yönetici kesime muhalefet etmeye başlamıştır.¹⁶

Şah Murad'ın Kötü Yönetime Karşı Tepkisi

Şah Murad 1741 yılında Buhara'da dünyaya gelmiştir. Babası Danyal Bek Atalık kendisinin eğitimiyle yakından ilgilenmiştir. Dini itikadı yüksek olan Şah Murad gençliğinde şeriat kurallarına uyan sofî şahsiyetiyle bilinmektedir.¹⁷ Şah Murad dünyevi nimetlere düşkün olmayan, dini vecibelerini yerine getirmek ve siyasi meseleleri çözmek için çok fazla çaba harcayan bir hükümdardır.¹⁸ Onun kişiliği ve yaşam tarzı kendisinin hanlık yönetimi üzerinde verdiği kararları önemli ölçüde etkileyecektir. Sonraki Buhara hanları üzerinde de örnek teşkil edecektir.

49

Şah Murad babası Danyal Bek Atalık'ın iktidarında çeşitli devlet görevlerinde bulunmuştur. Bu görevlerin hepsinde önemli tecrübeler edinerek fiili olarak devlet yönetimi hakkında bilgi sahibi olmuştur. Kısa bir süreliğine Kuşbegi makamına bile getirilmiştir. Bu durum kendisinin hanlığın başına geçtiğinde neler yapılması gerektiğini anlamasına da yardımcı olmuştur. Özellikle Semerkant şehrinde yaptığı işler kendisine büyük bir şöhret kazandırmıştır.¹⁹

Şah Murad hanlığın genel olarak içinde bulunduğu kötü durumu görmüş ve buna tepki gösterme cesaretinde bulunmuştur. Şah Murad ilk olarak yakın çevresine “Ben bu zorbalıkları görmek ve

¹⁵ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Hanlığı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009, s.72.

¹⁶ Ivanov, *a.g.e.*, s.106.

¹⁷ Nurettin Hatunoğlu, “Buhara Hanlığı”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, İstanbul, Haz: Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınevi, 2017, s.499.

¹⁸ Francis Henry Skrine ve Edward Denison Ross, *The Heart of Asia a History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*, Routledge, Londra, 2004, s.208.

¹⁹ Bilal Çelik, *a.g.t.*, s.75.

ülkede yapılan vahşetleri duymak istemiyorum. Eğitim için medreseye gideceğim.” demiştir. Danyal Bek’in hanlığın önemli kademelerindeki devlet görevlilerine hatta kendi çocuklarının merkezi otoriteyi sarsan davranışlarına karşı gösterdiği müsamaha Şah Murat tarafından “Bu durum sizin otoritenizi düşürüyor, insanları yozlaştırıyor ve Müslümanları kızdırıyor. Siz bunu engelleyemediğiniz için büyük bir şans heba ediliyor. Suç işleyen bir hâkim devlet için uygun olmayan işleri yasaklayamaz. Bu olanları görecektir sabrım yok bu yüzden dervişliği seçtim.”²⁰ sözleriyle şiddetli bir şekilde tenkit edilmiştir. Geleceğin Buhara Emiri, babası Danyal Bek’e Türk devlet yapısının temel taşları olan otorite ve adalet anlayışının önemini vurgulamıştır.

Şah Murad hanlıktaki kötü gidişatın devam etmesi üzerine hem bu düzene tepki göstermek hem de kuvvetli dini itikadının gereği olarak Nakşibendiye tarikatının Müceddiye koluna mensup ünlü Şeyh Safer’e bağlanmıştır. O, yaptığı bu seçimle gelecekte han olursa devlet yönetiminde ve sosyal hayatta İslami kaide ve kuralların uygulanıp gözetileceğine dair önemli bir mesaj vermiştir. Tahta çıktığı vakit tahrip edilmiş olan vakıf mallarını restore etmek, medreseleri ve camileri onarmak ve mollaları koruyucu çeşitli önlemler almak hanın iç politikada yaptığı önemli işler olmuştur.²¹

Şah Murad’ın bir şeyhe bağlanıp onun öğrencisi olma isteğini dini çevreler anlayamamıştır. İdari, ekonomik ve sosyal kargaşa nedeniyle yönetime tepkili olan ulema sınıfına mensup Şeyh Safer, bu yüzden müridi olmak niyetiyle yanına gelen Şah Murad’a: “Sen zalim bir hükümdarın oğlusun, nasıl iyi davranışlar sergileyip, bir şeyhin emrine girebilirsin” diyerek kendisine tepki göstermiştir.²²

Şah Murad kararından geri adım atmamış şeyhin güvenini kazanmak için emrettiği her şeye kayıtsız şartsız uyacağına yemin etmiştir. Şah Murad’a güvenen Şeyh Safer onu kabul etmek için

²⁰ Ahmed Doniş, *İstoriya Mangitskoy Dinastii*, Çev. İ.A. Nadjafovoy, Doniş, Duşanbe, 1967. s.8.

²¹ Hisao Komatsu, “Bukhara and Kazan”, *Acta Asiatica: Bulletin of the Institute of Eastern Culture*, No: 86, 2004, s.108.

²² Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L’asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Çev. Charles Schefer, E. Leroux, Paris, s.121.

aslında ulemanın yönetici kesime olan tepkisini dile getirdiği bazı şartlarda bulunmuştur.²³ Şah Murad kesinlikle lüksten uzak duracak, sıradan bir hayat yaşayacak hatta hamallık gibi basit bir işte çalışacaktır. Şeyh Safer sadece dediklerini yaparsa kendisini müridi olarak kabul edeceğini Şah Murad’a bildirmiştir. Buhara’nın gelecekteki hükümdarı basit kıyafetler giyerek pazarlarda hamallık yapmaya başlamıştır. Yaşanan olaylar Danyal Bek’i şaşkırtmış bu davranışın altındaki asıl manayı anlayamadığı için oğluna “...Vazgeç böyle bir davranış bizim için çok utanç verici, hazineden senin ihtiyacın olan her şeyi temin edeceğim.” demiştir. Şah Murad ise “Adamlarımız Müslümanları baskı altına alıyorlar; duruma kimse hiçbir şekilde itiraz edemiyor, sadece bir köle olan Kuşbegi, devletin efendisi haline geldi. Kadı bile devlet için uygunsuz davranışlara girmekten hiç çekinmiyor, bu aşırılıklara şahit olma gücüne sahip değilim.”²⁴ cevabını vererek devlet yöneticilerinin yozlaştığını ve merkezi otoritenin bozulduğunu babasına bir kez daha anlatmıştır. Muhtemelen Danyal Bek Atalık hanlığın durumunu idrak edebildiği için oğluna kısmen hak vermiş gösterdiği bu tepkiye karşılık Şah Murad’a hiçbir ceza vermemiştir.

Şah Murad, hocası Şeyh Safer’in müridi olarak tasavvuf derslerinin dışında fen derslerinde de başarılı bir öğrenci olmuştur. Zamanının çoğunu bilgin kişiler ile vakit geçirerek değerlendirmiştir.²⁵ Hanlığın kötü gidişatından rahatsızlık duyan babası Danyal Bek oğlunun haklı eleştirileri karşısında “Durumu bende senin kadar iyi anlıyorum. Fakat bir çıkış yolu göremiyorum.” demiştir. Şah Murad bunun üzerine “Bu işin çaresi kolaydır, ben bu kötü durumu başarılı bir şekilde sona erdireceğim.” diyerek hanlık yönetimindeki kötü gidişatın sorumluları olarak gördüğü Kuşbegi ve Kazı Kelan Nizameddin Hocayı cezalandırmıştır. Dönemi anlatan kaynaklarda Şah Murad’ın, Kuşbegini ortadan kaldırması farklı şekilde yer almaktadır. Buhari’ye göre hanlığa elçiler gelmiş birkaç gün sonra ise Şah Murad elçilerin durumunu müzakere etmek için

²³ Çelik, *a.g.t.*, s.76.

²⁴ Boukhary, *a.g.e.*, s.122.

²⁵ Arminius Vambery, *History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present*, H.S. King, Londra, 1873, s.348.

devletin en yetkin güç odağı olan Kuşbegini yanına davet etmiştir. Kuşbegi bu davetten şüphe etmemiş ve saray salonuna girmek istediğinde bıçak darbeleriyle cellatlar tarafından öldürülmüştür.²⁶

Ahmet Daniş'e göre ise Şah Murad, Kuşbegini bir konuyu müzakere üzerine davet etmiş, sohbet sırasında hançerinin çok güzel olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Kuşbegi hançerinin güzelliğini teyit ederek hançeri Şah Murad'a uzatmıştır. Şah Murad ise hançeri ona verecekmış gibi yaparak Kuşbegine hançeri saplamış ve onu öldürmüştür. Buhara'nın gelecekteki hükümdarı bu olaydan sonra devlet yönetiminde kontrolü ele almaya başlamıştır. Beyler, emirler ve saray görevlileri Şah Murad'ın emirlerine daha itaatkâr davranmışlardır.²⁷

Kaynaklarda Kuşbeginin davete giderken başına kötü bir şey geleceğinden şüphelenmediği vurgulanmaktadır. Aksi taktirde görüşmeye daha tedbirli gitmesi büyük olasılıktır. Devlet Kuşbegi, yönetim hakkındaki eleştirileri yüzünden Şah Murad'tan rahatsız bile olsa hanlığı yöneten Danyal Bek'in oğlunun davetine nedensiz yere gitmemenin başına büyük sorunlar açacağına bilincindedir. Kendisinin bu düşünceyle davet çağrısına uyması daha muhtemeldir.²⁸

Hanlık yönetimindeki aksaklıklar, Şah Murad'ın idari kararlarda söz sahibi olmasıyla giderilmeye başlanmıştır. Bu sırada Danyal Bek Atalık hastalanmıştır. Atalık hastalığı ağırlaştığı için öleceğini hissetmiş ve kendi evlatları arasında devleti idare edebilecek en yetkin vasıflara sahip kişiyi seçmesi gerektiğini anlamıştır. Bir gece yarısı Şah Murad'ın yanına getirilmesini emretmiştir. Ona taht için kendisini seçtiğini bildirmiş vasiyet olarak 4 istekte bulunmuştur. Şah Murad'ın kendi kardeşlerini öldürmemesi ve sürgüne göndermemesi, onlara uygun bir tahsilat bağlanması, ardında bırakacağı haremını oğlunun kullanmaması, haremağası görevinde bulunan Hoca Sadık'a güvenilmesidir. Şah

²⁶ Boukhary, *a.g.e.*, s.123.

²⁷ Ahmed Daniş, *a.g.e.*, s.30.

²⁸ Saifullah Saifi, *The Khanate of Bukhara From 1800 to Russian Revolution*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aligarh, Aligarh Muslim University, 2002, s.43.

Murad bu talepleri yerine getireceğine dair yemin etmiştir.²⁹ Yaşanan gelişmelerden anlaşıldığı üzere Danyal Bek Atalığın iyi durumda olmayan devletin merkezi gücünü daha çok kaybetmemesi için bir veliht belirlediği çok açıktır.

Şah Murad atalık makamına geçerken kardeşleri ve devlet erkanna etkili bir nutuk çekmiştir. “... Babam beni halefi olarak tahta layık gördü, kardeşlerim ve siz burada olan tüm büyükler yapılacak en doğru şeyin ne olduğunu biliyorsunuz, bu işi en çok hak eden kişiye verin, sizin fikrinize bende katılacağım.” demiştir. Bu söylevden etkilenen kalabalık kendisinin tahta çıktığı zaman büyük işler başarabileceğine kanaat getirmiştir. Şah Murad kardeşleri dahil olmak üzere herkesten sadakat yemini almıştır.³⁰ Türk devlet kültüründeki istişare ile hareket etme düşüncesi Şah Murad’ın sergilediği bu tavırla birebir örtüşmektedir.³¹ Babası kendisini veliht olarak ilan etmiş olsa da taht için daha iyi bir adayın olup olmadığını devlet ricaline danışması sorumlu ve örnek bir davranıştır.

Şah Murad’ın kardeşlerinden Toktamış Biy bir süre sonra Buhara ileri gelenlerinden bir kısmının “Şah Murad yok olursa, bütün güç senin eline geçecek.” sözleri ile dolduruşa gelip Şah Murad’a suikast teşebbüsünde bulunmuştur.³²

Başarısız olan suikast neticesinde Buhara hükümdarı büyük olasılıkla babası Danyal Bek’e verdiği söz yüzünden kardeşini öldürtmemiş ve onu Çarçuy’a sürgüne yollamıştır. Diğer kardeşleri Ömer Biy ve Fazıl Biy de Merv hâkimi olarak atandıkları şehirde Şah Murad’a isyan etmişler gelişen olaylar neticesinde Şehrisebz’e kaçmışlardır.³³ Merkezi otoriteyi her daim güçlü kılmak isteyen Şah Murad kendi döneminde bunu başarmıştır. Fakat babasının vasiyetini yerine getirmek

²⁹ Boukhary, *a.g.e.*, s.126.

³⁰ Boukhary, *a.g.e.*, s.127.

³¹ Daha fazla bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Basımevi, 1982, s.89; Ankara, s.329.

³² Boukhary, *a.g.e.* s.130.

³³ Dinçer Koç, “Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, Cilt CXX, Sayı:237, Kasım-Aralık 2018, s.143-146.

maksadıyla kardeşlerine toleranslı davrandığı açıkça görülmektedir.

Şah Murad'ın Devlet Yönetimindeki Faaliyetleri

Şah Murad 1785 yılında Buhara yönetimini fiilen eline almıştır. Tahta geçtikten sonra yaptığı ilk işlerden biri Astarhanlı sülalesinden gelen ve sadece sembolik olarak hükümdar olan Ebu'l Gazi Han'ı tahttan indirmek olmuştur. Bu karar aslında ilerleyen yıllarda devlet içerisinde çıkabilecek olan iki başlılığı engellemiştir. Astarhan soyu 1753'ten beri Mangıt atalıklarına tabi ise de Şah Murad aldığı bu kararlar gelecekte oluşabilecek bir güç kargaşasının önüne geçmek istemiştir. Kendisi "Emir" ünvanıyla tahta çıkmış, Buhara'yı yöneten son hanedanın resmi olarak başa geçmesini sağlamıştır.³⁴ Buhara "Hanlık" idaresinden "Emirlik" idaresine dönüşmüş, İslam şeriatı Cengiz geleneklerinin yerini almıştır.³⁵ Buhara hükümdarı hanlık yapısında bir dizi reform hareketine başlamıştır. Şah Murad, vakıf arazilerine yeni bir düzenleme getirmiştir. Babası döneminde halktan alınan yargu, bac, tuşman, yasak, tarh, aluk, saluk gibi İslam şeriatına aykırı olan yasadışı birçok vergiyi kaldırmıştır.³⁶

Ahalinin elindeki altınlar belirli bedeller ile alınıp paraya çevrilmiş bunun sonucunda 3,36 gramdan oluşan gümüş sikkelerin yerine altından sikkeler bastırılmaya başlanmıştır.³⁷ Ekonomik refah arttıkça Şah Murad ve yönetimine olan sempati artmış kitleler kendisini daha fazla desteklemeye başlamıştır.

Danyalbek Atalık dönemindeki kötü ekonomik ve siyasi durum halkın ulema sınıfına olan saygısını kaybetmesine neden olmuştur. Ulema sınıfından biri ile halktan birinin arasındaki davada Şah Murad bizzat hakemlik yapmıştır. Davada söylenenlere göre bir molla bir satıcıdan ekme almak istemiş fakat satıcı bu ekmeğin çok pahalı olduğunu ve mollalar için

³⁴ R. Mukminova ve G. Agzamova, "Gosudarstva Uzbekistana v XVI-pervoy polovine XIX v." Oçerki po İstorii Gosudarstvennosti Uzbekistana, Haz: Alimova D.A, Rıveladze E.V., Şark, Taşkent, 2001, s.100.

³⁵ Koç, *a.g.m.*, s.140.

³⁶ Saifullah Saifi, *a.g.t.*, s.42.

³⁷ Nurettin Hatunoğlu, *a.g.m.*, s.499.

olmadığını söyleyerek onu kızdırmış, ekmeği ona vermemiştir. Bu duruma sinirlenen molla ve satıcı kavga etmişler ekmeğin satıcısı bu kavga sonucunda hayatını kaybetmiştir. Ekmeğin satıcısının babası bu olayı öğrendikten sonra molla ve müritlerinden şikayetçi olmuştur. Kolluk kuvvetleri mollayı almaya geldiklerinde diğer müritler vermek istememiş fakat rıza göstermek zorunda kalmışlardır. Bu durum şehirde karmaşa yaratmıştır. Şah Murad mollayı sorgulamış ve satıcının ilim insanlarını küçük düşürdüğüne kanâat getirmiştir. Eğer iki tarafta birbirinden davalı olsaydı ölen kişinin yaptığı bu hareketten dolayı ölüm cezası alması gerektiğini açıklayarak davanın kapanması adına şikayetinden vazgeçerse babasına üç yüz tanga para verileceğini söylemiştir. Satıcının babası, yapılan açıklamalardan ikna olarak davasından vazgeçmiştir.³⁸ Şah Murad kendisi de bir şeyhin müridi olduğundan toplumdaki ulema sınıfının yeri ve önemini iyi bilmektedir. Toplumda oluşan yanlış tepkilere karşı ulema ve ilim ehlini her zaman yakından takip edip korumaya çalışmıştır.

55

Şah Murad'ın iç siyasetteki etkisinin artmasıyla beraber İslami kural ve kaidelere devlet içerisinde daha fazla önem verilmeye başlanmıştır.³⁹ Halkın kötü alışkanlıklarından mutlaka kurtulması gerektiğini düşünen Şah Murad tütün, şarap gibi zararlı alışkanlıkları hanlıkta yasaklamıştır. Buhara'da Reisü'ş-Şer'iyye isimli kurum yeniden tesis edilerek halkın genel ahlak kurallarına uyup uymadığını kontrol edilmiş bu konudaki denetimler sıklaşmıştır. İslam dininin genel kural ve kaidelerine karşı gelmek çok ağır bir şekilde cezalandırılmıştır.⁴⁰ Toplumun genel ahlakını bozan mekanların hepsinin kapatılmasına karar verilmiştir. Şehirde bu yerlerin sayısının tam olarak bilinmemekle beraber azımsanmayacak miktarda olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.⁴¹

Şah Murad adalet sistemini daha çok şeriat kuralları üzerine inşa etmiştir. Hırsızların çaldıkları malların değerine göre sağ

³⁸ Ahmed Doniș, *a.g.e.*, s.30-31.

³⁹ Mirza Sami, *a.g.e.*, s.52.

⁴⁰ Skrine ve Ross, *a.g.e.*, s.208.

⁴¹ John Malcolm, *The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time*, C.II, Printed for John Murray, Londra, 1829, s.162.

ellerinin kesilmesinden, ölüm cezasına kadar giden yaptırımlar uygulanmıştır. Sarhoşlar ibret olsun diye halka açık yerlerde kamçı cezasına çarptırılmıştır. Şah Murat İslami kaidelerin öğrenilmesine büyük önem vermiştir. Dini bilgilerinde eksiklik gören veya dinini daha yakından tanımak isteyen herkes şehirdeki medreseler tarafından kabul edilmek zorundadır. Bu kimselerin günlük masrafları devlet tarafından karşılanabilmektedir. Bir dönem otuz bini aşkın öğrenci olduğu söylenmektedir.⁴²

Şah Murad'ın eğitimin önemini bilen bir hükümdardır. Buhara hükümdarı öğrencilere değer vermiş ve onları korumuştur. Kaynaklarda bahsedilen bir vaka bu durumu bize güzel bir şekilde açıklamaktadır. Bir ramazan gecesinde Şah Murad'ın canı pilav çekmiştir. İftar zamanı safran ve çeşitli baharatlarla terbiye edilmiş pilav Emir'in önüne getirilmiştir. Şah Murad sessizce kendi kendine mırıldanmış ve ardından dört fakir medrese öğrencisinin huzuruna getirilmesini emretmiştir. Emir onlara hitaben "Hiçbir şey kalmayacak şekilde bu pilavı yiyeceksiniz. Daha sonra size devlet hazinesinden birer dinar vereceğim. Fakat önünüze konulan bu pilavı yemezseniz altınınız olmayacak."⁴³ demiştir. Şah Murad'ın bizzat kendi sofrasında yaşanan bu durum medresede ilim öğrenenlere verdiği değeri göstermektedir.

Şah Murat zamanında askeri alanda birçok reform yapılmıştır. Ekonomik düzenlemeler sonucunda oluşturulan arazi vergilerinin gelirleriyle daimî orduda bulunan askerlerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Hanlığın daimî ordusuna mensup olan nökerlerin ordu defterlerindeki sayımları düzgün bir şekilde yapılmaya başlanmıştır. Bu sayede önceki dönemlerdeki usulsüzlükler ve karışıklıklar ortadan kaldırılmıştır.⁴⁴ Askeri kuvvetlerin ihtiyaçları için özel bir vergi olan cul vergisi adında yeni bir vergi tipi ortaya çıkarılmıştır.⁴⁵ Buhara Emiri Şah Murad'ın askeri faaliyetlerinde Türkmen

⁴² John Malcolm, *a.g.e.*, s.164.

⁴³ Ahmed Doniç, *a.g.e.*, s.33.

⁴⁴ Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s.207.

⁴⁵ Çelik, *a.g.t.*, s.85.

unsurlar önemli bir yer tutmuştur. Merv ve Horosan bölgesine yapılan askeri akınlarda bulunan Türkmenlere Şah Murat ulufe dağıtmıştır. Buhara ordusunda bu dönemde Kalmuk, Türkmen gibi Özbek olmayanlarda kendilerine yer bulmuşlardır.⁴⁶

Şah Murad zamanında Horosan eyaleti üzerine önemli seferler yapılmıştır. Bu seferlerin görünürde nedeni Şii mezhebine mensup olan Safeviler ile mücadele etmektedir.⁴⁷ Aslında Buhara hükümdarının hedeflediği Merv ve Bellh şehirleri üzerinde hakimiyet elde edilmesi hanlık için çok önemlidir. Çünkü Merv şehri Orta Asya ve İran arasındaki ticaret yollarının kesiştiği ticari kervanların muhakkak transit geçiş yaptığı önemli bir konumdadır.⁴⁸

Emir hanlığın merkezi otoritesini, Merv bölgesinde sağlamak amacıyla çeşitli önlemler almıştır. Kendi kardeşlerini Merv şehrine vali tayin etmiş, şehirdeki Şii nüfusu Buhara'ya sürgün etmiştir. Afgan Hükümdarı Timur Şah'a sığınan Merv bölgesinin ileri gelenleri onu Buhara'ya karşı savaş ilan etmeye ikna etmişlerdir. Yüz elli bin kişilik kalabalık bir ordu toplayan Timur Şah'a karşı, gerekli gücü oluşturamayan Buhara hükümdarı akıllıca bir siyasi hamle yaparak olası savaşın önüne geçmeyi başarmıştır. Kendi ulemasından birkaç kişiyi Afgan hükümdarının sarayında büyük bir nüfusa sahip Kadı Feyzullah'ın yanına göndermiştir. Bu kişiler Sünni inancına sahip Afgan ulemasını etkileyip çıkacak bir savaşın önüne geçmeyi başarmışlardır.⁴⁹

Şah Murad'ın böyle bir diplomatik hamle yapması önemli bir siyasi zekaya sahip olduğunun göstergesidir. Pek çok sefere iştirak etmiş olan Buhara emirinin sade ve mütevazı durumu kaynaklarda yer almaktadır. Kendisi sade ve savaşın gerektirdiği askeri donanımına sahipken kendi ordusunda bulunan

⁴⁶ Ükten, *a.g.e.*, s.133.

⁴⁷ İvanov P.P., "Sredna Azia i Kazahstan vo vtoroy polovine XVIII v.", İstitut Vostokovedeniya Ran, Haz: Popova İrina Fedorovna, Moskova, 2011, s.146.

⁴⁸ İvanov, *a.g.e.*, s.119.

⁴⁹ Dinçer Koç, *a.g.m.*, s.146.

komutanların süslenmiş silahları ve gösterişli giysileri olduğu bilinmektedir.⁵⁰

Dönemin kaynaklarında Şah Murad'ın yaşadığı saray hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Şah Murad kendi sarayında bazı devlet yetkilileri ile birlikte bulunmaktadır. Emir'in sarayı aşınmış topraktan oluşan bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Odaları balçıktan yapılmış olup duvarları boyalıdır. Odaların duvarlarında Çin tabloları bulunmaktadır. Kaynaklarda verilen bilgilere göre tüm Buhara sarayının ihtişamı bundan ibarettir. Şah Murad'ın kişisel hayatını geçirdiği harem de gayet sade ve mütevazıdır. Şah Murad'ın iki tane eşi olup bu kişilerin geçimlerini sağlamaları için verilen meblağ çok azdır. Bu yüzden emirin eşleri boş vakitlerinde genellikle el işleri ile meşgul olmaktadır. Şah Murad'ta basit elbiseler giyinmiş gereksiz harcamalardan kaçınmıştır.⁵¹ Buhara emiri vefat ettiği 1800 yılına kadar ideal bir Türk hükümdarı gibi savaş sanatını bilen, adaletli, siyasi öngörüye sahip, halkına karşı eli daima açık, mütevazı bir hayat yaşamıştır

Sonuç

Şah Murad'ın idari ve iktisadi yönden zayıf olan Buhara hanlığını Türk devlet anlayışına uygun bir şekilde düzeltmek istemesi normal bir durumdur. Bu noktada Şah Murad devrinin tüm yönlerini ayrıntılarıyla ele almaktan ziyade kötü yönetilen hanlık idaresinin Şah Murad tarafından nasıl algılandığı, kötü durumun düzeltilmesi için Buhara emirinin nasıl kararlar verdiği araştırmanın ana konusunu oluşturmuştur. Kaynaklarda bu durumlar hakkında emirin verdiği tepkiler ve hükümler açıkça belirtilmiştir.

Şah Murad döneminde görülen merkezi yönetim anlayışını güçlendirme çabaları dikkat çekicidir. Buhara emirinin sembolikte olsa hanlık yönetiminde yer edinmeye devam eden Astarhanlı sülalesini resmen emirlik idaresinden çıkartması merkezi yönetime önem verdiğinin, sağlam temellere dayanan

⁵⁰ Vambery, *a.g.e.*, s.361.

⁵¹ Timofey Stepanoviç Burnaşev, "Puteşestive ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 g. 1 Obratno 1795 godu", *Sibirsky Vestnik*, C. II, S. Peterburg, 1818, s.56.

güçlü bir idari yapı için gayret gösterdiğinin en büyük kanıtlarından biridir. Şah Murad hanlıkta bozulan sosyal yapının ilk önce ekonomik durumla alakalı olduğunu anlayabilmiştir. Kendi dönemindeki para reformları, vergilerin düşürülmesi, gelirlerin artırılmaya çalışılması aslında hanlık ekonomisini güçlendirmekle beraber bozulan sosyal yapının da düzeltilmek istenmesiyle alakalıdır.

Şah Murad döneminde ve sonrasında Buhara hanlığında İslami kaidelere daha çok riayet edilmeye başlanmıştır. Özellikle emirin hükümdarlığı döneminde ulema sınıfına verdiği önemden çokça bahsedilmektedir. Bir nevi toplum üzerinde prestijini kaybetmeye başlamış olan ulema sınıfı onun döneminde tekrardan saygınlığını kazanmıştır. Dönemin kaynaklarına bakıldığında Şah Murad'ın kişisel olarak iyi bir Müslüman olduğu gerçeği hemen ortaya çıkmaktadır. Devlet yönetiminde bunun etkisi olmakla beraber Buhara hükümdarı bozulan toplum yapısını düzeltebilmek, kendi tebaasını bira arada tutabilmek, maksadıyla da İslami kaideleri devlet idaresinde hâkim kılmıştır.

59

Şah Murad, babası Danyal Bek Atalık dönemindeki kötü gidişata karşı alınacak önlemleri iyi belirlemiştir. Babasına hanlıktaki kötü durumun nedenlerini ve sorumlularını açıklamıştır. Bu olay Yavuz Sultan Selim'in devletin kötü gidişatı karşısında babası II. Beyazıd'ı uyarması, Mete'nin babası Teoman'ın yönetimine karşı tepkisi, Büyük Selçuklu devletinin kurulmasında büyük emeği geçen Çağrı beyin küçük kardeşi Tuğrul beye tahtı bırakması, gibi tarihi olaylarla aynı mantık çerçevesi içinde gerçekleşmiştir. Farklı dönemlerde yaşanmış bu hadiselerin asıl amacı Türk devlet yapısını güçlendirmektir. Şah Murad devletine ve milletine karşı sorumluluk duygusu hisseden, şahsi hayatında mütevazı ve hoşgörülü, devlet yönetiminde merkezi otoriteye önem veren ve reformcu bir hükümdar olarak anılması gereken önemli bir şahsiyettir.

Kaynakça

A. Allworth, Edwar, *The Modern Uzbeks: From Fourteenth Century to the Present*, Hoover Institution Press, California, 1990.

Akbiyık, Hayrunnisa, “Mangıtlar”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 27, TDV yayımları, 2003.

Alpargu, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, Türkler Ansiklopedisi, Cilt 8, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Becker, Seymour, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Harvard University Press, Cambridge, 1968.

Boukhary, Mir Abdoul Kerim, *Histoire de L'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Çev. Charles Schefer, E. Leroux, Paris, 1876.

Burnaşev, Timofey Stepanoviç, “Puteşestive ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 g. İ Obratno 1795 godu”, Sibirsky Vestnik, C. II, S. Peterburg, 1818.

Doniş, Ahmed, *İstoriya Mangitskoy Dinastii*, Çev. İ.A. Nadjafovoy, Doniş, Duşanbe, 1967.

Ed-Dûrî, Abdülazîz “Emîr”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 11, TDV yayımları, 1995.

Hatunoğlu, Nurettin, “Buhara Hanlığı”, Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, Haz: Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2017.

Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*, TTK yayınevi, Ankara, 1995.

Kafalı, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, 1.

Baskı Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009.

Koç, Dinçer, “Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği”, Türk Dünyası Araştırmaları, C. CXX, Sayı:237, Kasım-Aralık 2018.

Komatsu, Hisao, “Bukhara and Kazan”, Acta Asiatica: Bulletin of the Institute of Eastern Culture, No: 86, 2004.

Malcolm, John, *The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time*, C.II, Printed for John Murray, Londra 1829.

Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Hanlığı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009.

Mukminova, R. ve Agzamova, G., “Gosudarstva Uzbekistana v XVI-pervoy polovine XIX v.” Oçerki po İstorii Gosudarstvennosti Uzbekistana, Haz: Alimova D.A, Rtveladze E.V., Şark, Taşkent, 2001.

Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982.

P.P., İvanov, Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX), İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1958.

P.P., İvanov, “Sredna Azia i Kazahstan vo vtoroy polovine XVIII v.”, İstitut Vostokovedenia Ran, Haz: Popova İrina Fedorovna, Moskova, 2011.

Saifi, Saifullah, *The Khanate of Bukhara From 1800 to Russian Revolution*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aligarh, Aligarh Muslim University, 2002.

Sami, Mirza, *Tarih-i Salatin-i Mangitiya (İstoria mangitski gosudarey)*, L. M. Epifanovoy, Moskova, 1962.

Skrine, Francis Henry ve Ross, Edward Denison, *The Heart of Asia a History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times*, Routledge, Londra, 2004.

Şeşen, Ramazan, “Buhara”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, TDV yayımları, 1992.

Togan, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 3.Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, C.1, 1981.

Vambery, Arminius, *History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present*, H.S. King, Londra, 1873.

KİTAP TANITIMI: SAFEVİLER: TEKMİLETÜ'L AHBAR (Başlangıçtan 1571'e Kadar Safevilerin Tarihi)

MEHMET DAĞLAR

Şah İsmail'in İran'da Safevi Devletini kurmasıyla birlikte 'Tarih Yazıcılığı' geleneği burada da gelişmeye başlamıştır. Safevilerin meşruiyetini sağlama adına önemli görevler üstlenen Safevi tarihçileri eserlerini Farsça kaleme almışlardır. Devlet bürokrasisi içinde yer alan Vakanüvisler birçok resmi evrakı gördükleri için Safevi Devletinin idari gelişmesine de şahitlik yapmışlardır.

Hasan Asadi ve Şefaattin Deniz'in '*Safevi Tarih Dizisi*' kapsamında Türkçe'ye kazandırdıkları Abdi Beğ Şirazi'nin 'Tekmiletü'l Ahbar' adlı eseri bu alanda tercüme ettikleri üçüncü eserdir. Safevi Devleti bürokrasisi içerisinde özellikle maliye alanında önemli görevler üstlenen Şah Tahmasb döneminde '*İstifa-yı maliye-yi hassa*' görevinde bulunmuştur. Asıl adı Zeynelabidin Ali olan müellif 19 Ağustos 1515 tarihinde Tebriz'de dünyaya gelmiştir. Abdi Beğ Şirazi'nin kaleme aldığı 'Tekmiletü'l Ahbar' adlı eser Safevi Devletinin ilk iki hükümdarı Şah İsmail ve Şah Tahmasb'ın saltanatı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mütercimlerin tercümelerini dayandırdıkları ana kaynak Dr. Abdülhüseyin Nevai'nin 1369(1990) tarihinde neşrettiği baskıdır. Eser tercüme edilirken dipnot ve açıklamalarla zenginleştirerek okuyucuya sunmuşlardır. Eserin tercüme kısmına geçmeden önce Mukaddime kısmında 'müellif ve te'life dair' başlığı ile Abdi Beğ Şirazi ve eseri hakkında genel bilgiler sunulmuştur.

Eserin ilk sayfalarından itibaren On İki İmam ve Safevi hanedanı hakkında övücü ifadeler göze çarpmaktadır. Yine eserin genelinin şiirlerle süslendiği ara sıra da Kur'an-ı Kerim ayetlerine atıf yapıldığı görülmektedir. Ancak Abdi Beğ

Şirazi'nin bu eserinin kullanılan dil açısından ağdalı bir eser olmadığı göze çarpmaktadır. Safevi saltanatının meşruiyetinin sağlanması için Tekmilet'ül Ahbar adlı eser önemli bir işlevi yerine getirmiştir. Abdi Beğ, asıl saltanatın Hz. Peygambere ve Hz. Ali'ye ait olduğu belirtir. Hz. Ali'den sonra On İki İmam'ın bu işe en layık kimseler olduklarından bahsedilir. Onlardan başka saltanata oturanlar zalimdir. Mehdi gaybette olduğundan '*Silsile-i İlliye-i Aleviyye-i Fatimiyeden*' bu işe yetkisi olan bir kişinin İmam-ı Zaman'ın hükmünü Allah'ın kulları arasında yayıp şiihlere rehber olması gerektiğini söyleyerek bu makama gaybet döneminde en layık kişilerin Safevi hanedanından gelen kişilerin olması gerektiği sonucunu çıkarmıştır. (s.22) Şirazi, Şah İsmail'in vefatının ardından tahta çıkan Şah Tahmasb'ın ise İslam topraklarını Mehdinin hurucuna uygun hale getirilmesine yardımcı olduğundan bahsetmiştir. (s.54.)

Şirazi eserinde Safevilerin siyasi olarak kullandığı Tebarrailik geleneğini överek Safeviler sayesinde sünniliğin İran'da getirildiğini anlatmıştır. Bu uygulamayı Hz. İbrahim'in putları kırmasıyla özdeşleştirmiş Sünniliği de puta benzetmiştir:

Ez Teberzini Tebarrai but-u Sünni şikest

Hem çunan ki ez zarb-ı İbrahim nakş-ı azeri

Türkçesi:

Tebarrailerin baltasıyla Sünni putu kırıldı.

İbrahim'in darbesinden Azerin putlarının kırıldığı gibi.

Şah İsmail'den bahsederken Sahipkıran'ın (Şah İsmail) lahicandan çıkarak yeryüzünün bidat pislighinden temizleyip Sikke ve hutbeyi isnaaşeriyye imamlarının yüce adları ile süsleyip İbrahim halil peygamber gibi Sünnilerin putlarını Tebarra baltası ile kırmasını Allah'ın ilham ettiğini söylemiştir. (s.25) Dini ve Siyasi tanımlamalar Şirazinin eserinde birbirine geçmiştir. Safevi

ordusunun Feruh Yesar ile savaşırken ordusunun 12000 kişi olduğunu bu rakam 12 İmanla özdeşleşirken Feruh Yesar'ın ordusu ise Kerbela'da Yezid'in asker sayısı kadar yani 2000 kişidir. Bu rakamların hesaplanmasıyla Safevileri Hz.Hüseyin'in tarafında düşman taraf ise Yezid yanlısı olarak sunulmuştur.(s.28)Yine Abdi Beg, Safevilerin resmi mezhebi olan Şiilikten dolayı hak taife düşmanlarını ise Batıl taife sayması devrin dini ve ideolojik atmosferini yansıtmaları bakımından ilginçtir. Mesela Emir Zekeriya Keçeciden bahsederken batıl taifeden çıkıp hak taifeye yöneldiğini anlatmıştır.(s.29)

Abdi Beğ eserinde devrinin önemli olaylarını ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır. Eseri yazarken içerisinde bulunduğu konum gereği Safevilerin tarafında yer almıştır. Özellikle Şah Tahmasb'ın saltanatının ilk yıllarında ortaya çıkan Tekelü Türkmenlerinin çıkardıkları isyandan bahsederken '*Tekelü Şeytanları*', '*Tekelü Fitnesi*' gibi tabirler bunun göstergesidir. (s.64-65). Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'nın isyan ederek Osmanlı Devleti'ne sığınmasıyla ilgili olarak da '*ümitsiz, zararlı, nankör ve ne müslüman ne kafir olan Elkas*' şeklinde tanımlayarak onun nasıl bir hataya düştüğünü ve Şah'ın iradesine aykırı hareket ettiğini anlatır (s.93)

Tekmiletü'l Ahbar adlı eserde ise Tahmasb ile Kanuni arasındaki mücadele de farklı bir biçimde anlatılmıştır. Kanuni'nin Muhibbi mahlasıyla yazdığı şiirine nazire yaparçasına Osmanlı Padişahının ölümü "*Bu yıl Rum Hünkârı Osmanlı, Sultan Süleyman Darü'l cezaya kavuştu ve yerine Sultan Selim oturdu*" denilmiş ve oğlu II. Selim'in geçmesi, Hz. Ebubekir , Hz. Ömer ve Hz. Osman ile bağdaştırılmıştır. Bu şiirde Kanuni'nin sünni olması hasebiyle adı geçen sahabelerle bağ kurulmaya çalışılmıştır:⁷

Osman-ı Sünni ki şod Süleymaneş Hitab

Ebubekir sıfat şod be Ömer maned

*Süleyman denilen Sünni Osman/ Ebubekir gibi öldü tahtı Ömer'e kaldı/ Yani Selim bin Süleyman oldu şah/Cütlis tarihli Ömer bin Hattab. s.124.

Yani ki selim bin Süleyman Şah

Tarih-i Cülüş “Ömer bin Hattab”

Abdi Beğ Şirazi eserini tamamladıktan sonra bir zeyil ekleyerek Safevi Şahlarıyla aynı dönemde yaşamış olan Rum, Mısır, Şam, Hicaz, Irak-ı Arap, Diyarbekir ve Musul'da bulunan sultanlar hakkında bilgiler vermiştir. Bu bölümde Safevilere komşu memleketlerin hükümdarları ve onların ahvali hakkında bilgiler vererek eserini nihayete erdirmiştir. (s.130-160). Hasan Asadi ve Şefaatin Deniz'in günümüz Türkçesine başarıyla tercüme ettiği eser Nisan 2019 tarihinde Bilge- Kültür Sanat yayınları tarafından basılmıştır.

KİTAP TANITIMI: İRAN EDEBİ TARİHİ (Târîh-i Edebî-i İrân)*

ÇETİN KASKA*

Öz: İran Edebi Tarihi: Fars edebiyatı, sosyal hayat, İranlı şair ve yazarların eserleri hakkında bilgi veren, İngiliz doğu bilimci Edward Granville Browne'nin telif ettiği bir kitaptır. Bu kitap dört cilt halinde 1902-1924 yılları arasında İngiltere'de basılmıştır. Browne, Fars edebiyat tarihini başlangıçtan hicri on dördüncü yüz yılın başlarına kadar araştırmacı ve eleştirel bir şekilde ele alan ilk kişidir. Edebiyat tarihinin seyir ve değişimini derli toplu ve bir plan dâhilinde arz etmiştir. Müellif, İran toplumunun tarihi ve kültürel hayatının, edebiyatlarında nasıl şekillendiğini arz etmeye çalıştığını ifade etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran Edebi Tarihi, Fars Edebiyatı, Browne, İran.

Book Review: A Literary History of Persia

Abstract: "A Literary History of Persia" is a book written by the orientalist, Edward Granville Brown. It is about the Persian literature, social life, Iranian poets and writers. It was printed as four volumes in England between the years 1902-1924. Browne is the first author who surveyed the Persian literary history in a critical way from the pre-history to the beginning of the fourteenth century. He presents the progress and change of the literary history in a planned orderly way. The author also tells that he has explained the historical and cultural life of the Iranian societ has been shaped in their literature.

Key Words: Iranian Literary History, Persian Literature, Browne, Iran

* Bu makale Fethullâh Muctebâî'nin "Târîh-i Edebî-i İrân" *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, c.6 (Tahran/2002), s.187-89 isimli kitap tanıtım makalesinin çevirisidir.

* Dr. Arş. Gör. İstanbul Üniversitesi/ Edebiyat Fakültesi/ Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü cetinkaska@hotmail.com

İran Edebi Tarihi/Târîh-i Edebî-i İrân

Bu eser Fars edebiyatı, sosyal hayat, İranlı şair ve yazarların eserleri hakkında bilgi veren, İngiliz doğu bilimci Edward Granville Browne'nin telif ettiği bir kitaptır. Bu kitap dört cilt halinde 1281-1303 (1902-1924) yılları arasında İngiltere'de basılmıştır. Bu eser telif edilip basılmadan önce Avrupa dilleriyle Fars edebiyatı tarihi hakkında bilgi veren diğer kitaplar da yazılmıştır. Ancak bu kitaplardan hiçbiri çok yönlü araştırma, konu çeşitliliği ve konu bütünlüğü bakımından Browne'nin bu eseri ile boy ölçüşecek nitelikte değildir. Browne konu hakkında bilgi edinmek ve kaynak toplamak için daha çok o dönemki İranlı ve Avrupalı bilginlerin araştırma ve basılmış eserlerinden faydalanmıştır. Avrupa ülkeleri ile İngiltere kütüphanelerindeki çok sayıda elyazmalarını, bilinen belge ve kaynakları incelemiştir. Ayrıca İran'ın tarihini, edebiyatını, kültürünü bilen araştırmacı ve bilginlerden destek almıştır. Browne, Fars edebiyat tarihini başlangıçtan hicri on dördüncü yüz yılın başlarına kadar araştırmacı ve eleştirel bir şekilde ele alan ilk kişidir. Edebiyat tarihinin seyir ve değişimini derli, toplu ve bir plan dâhilinde arz etmiştir. Müellif kendisinin İran toplumunun tarih ve kültürel hayatının, edebiyatlarında nasıl şekillendiğini arz etmeye çalıştığını ifade etmiştir. Bu yüzden İran dışında yaşayan ve İranlı olmayan şair ve yazarların Farsça eserlerine daha az ilgi göstermiştir. Ancak İranlıların hayat, düşünce ve eserlerinin serhini daha çok Arapça yazılan eserlerden almıştır. Bu yüzden de kitabına *Târîh-i Edebî-yât-i Fârsî* ismini vermek yerine *Târîh-i Edebî-i İrân* adını koymuştur.

Bu kitabın ilk cildi 1902 yılında "*Târîh-i Edebî-i İrân; Ez Kohenterîn Devrân Tâ Firdevsî*" adıyla Londra'da basılmıştır. Bu ciltte en eski dönemden Firdevsî'ye kadarki dönem yer almaktadır. Bu cilt aslında İran edebiyat tarihinin mukaddematı, tafsili ve açıklayıcıdır. Bu yüzden de müellif bu cildi kitabın tamamının girişi saymıştır. Bu cildin ilk bölümü İslam öncesi İran tarihi ve en eski zamandan İslam'ın doğuşuna kadarki dönemi kapsamaktadır. Bu bölümdeki bazı bilgi ve konular bugünkü bilginler tarafında kabul edilmemiştir. Ancak İran edebiyat tarihi konusunda külli ve umumi bilgi edinmek isteyenler ve uzman olmayan okuyucular için bu eser

daha önceki dönemlerdeki en büyük İranlı bilimciler hakkında araştırma ve inceleme yaptığı için faydalı bir kaynaktır. İkinci bölüm İslami dönemin başlangıcından Gazneliler'in başlangıcına kadarki dönemi kapsamaktadır. Müslümanların İran'ı fethi ve bu ülkede İslami kültürün yerleşmesi açıklanmıştır. Arap milliyetçiliğine karşı İranlıların ayaklanması, fikri, felsefî, kelimî ekollerin ve bazı mezhebî firkaların zuhuru ve ortaya çıkması, İranlı bilginlerin İslami ilim ve bilimlerin gelişmesi noktasında yaptıkları katkılardan bahsedilmiştir.

İkinci cilt 1906 yılında "*Târih-i Edebî-i Îrân; Ez Firdevsî Tâ Sa'dî*" adıyla basılmıştır. Bu ciltte Firdevsî'den Sa'dî'ye kadarki dönemden bahsedilmiştir. Müellif bu cildin birinci bölümünde şiir eleştirisi, Farsça mazmun eserlerin sorunları ve türleri hakkında bilgi vermiştir. İkinci bölümde Gazneli devletinin hâkimiyetiyle başlayıp hicri beşinci yüzyılda İran'ın siyasi ve sosyal durumunu şerh etmiştir ve o dönemin şair ve yazarlarının eser ve biyografilerini zikretmiştir. Firdevsî, Esedî ve Ebû Alî Sînâ'nın eserleri ve biyografileri hakkında detaylı ve önemli bilgiler vermiştir. Ancak bu bölümdeki bazı bilgiler yanlıştır. Örneğin Tercümânül-Belâğa, Ferruhî-i Sistânî'ye, Yusuf ve Züleyha manzumesi Firdevsî'ye nisbet edilmiştir. Ayrıca baba ve oğul olan iki Esedî hakkında verilen bilgiler günümüzde kabul görmemiştir. Üçüncü bölümden altıncı bölümün sonuna kadar Selçuklu dönemi tarihi, o dönemin önemli olayları, şair ve yazarlarının eserleri ve biyografileri hakkında bilgi verilmiştir. Yedinci bölümde Moğol dönemi tarihi başlamaktadır. Bu bölümde Hülâgû ve Cengiz'in yaptıkları vahşetler, Abbasi hilafetinin ortadan kalkması ve İsmailî fedailerin öldürülmesi anlatılmaktadır. Son bölümde bu dönemin ilmi ve edebi durumu ve bu dönemin büyük şairleri olan Attâr, Sa'dî ve Mevlânâ'nın eser ve biyografileri hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü cilt 1920 yılında "*Târih-i Edebî-i Îrân; 'Ahd-i Moğol*" adıyla yayınlanmıştır. Bu ciltte Moğol dönemi yani hicri yedinci yüz yılın ortaları ile hicri onuncu yüz yılın başlarına kadarki dönem anlatılmıştır. Müellif birinci bölümde Müslüman tarihçi ve müelliflerin eserlerinden, Moğol sultanlarının ve Arap ülkelerindeki imparatorların kendi aralarındaki yazışmalarından,

seyyah, misyoner ve Hristiyan sefirlerin raporlarından istifade ederek Hûlâgû'nun oğul ve torunlarının veya İlhanlılar ile Moğollar'ın birbirleriyle olan çekişmesini, İran'daki güçlerini ve Avrupalı ülkelerle olan münasebetlerini dille getirmiştir. İkinci bölümde tarihçi ve coğrafyacıları tarif etmiş ve bu konularda yazılmış önemli Farsça ve Arapça kitaplardan bahsetmiştir. Bu bölümün konuları içerisinde özellikle Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh'ın eserleri hakkında verilen bilgiler çok önem arz etmektedir. Üçüncü bölümde o dönemin tasavvuf edebiyatı, şiiri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümde Timur döneminin siyasi, sosyal ve tarihi durumu ile Timur'un yaptığı zulümler ve daha önceki dönemlerde kalan mahalli hükümetler (Celâyirîler, Muzafferîler, İran doğusundaki Kerathlar) hakkında bilgiler verilmiştir. Beşinci bölümde o dönemin büyük bilgin ve tarihçilerinin biyografileri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Yine bu bölümde Hurûflik fırkası ve bu fırkanın yayılması ve *Câvidân-i Kebîr* kitabı hakkında kısa ve öz bilgiler verilmiş ve Bektaşîliğin bu fırka ile olan bağlantısı araştırılmıştır. Altıncı bölümden sekizinci bölüme kadar yani bu cildin sonuna kadarki bölümde Timur'un halifelerinin tarihi, bu dönemin ilmi ve edebi durumu, Safevî döneminin başlangıcına kadarki dönem hakkında bilgi verilmiştir.

Dördüncü cilt 1303/1924 yılında *Târîh-i Edebî-i İrân; Edvâr-i Cedîd* adıyla yayınlanmıştır. Bu ciltte Safevîler, Afşarlar, Zendler ve Kâcârlar dönemlerindeki siyasi, edebi, içtimaî ve sosyal değişimler dille getirilmiştir. Bu cildin birinci kısmı yani dördüncü bölüme kadarki sayfalarda şu önemli konulardan bahsedilmiştir: Safevî silsilesinin doğuşu, İran'da Şîalığın revaç kazanması ve Safevî topraklarında resmîyet kazanması, İran'da Şîalığın dini ve milli vahdetin icat edilmesi noktasındaki etkisi, batıda Osmanlı sultanlarına karşı yapılan hamlelerin kısa tarihçesi, doğuda Özbeklerin saldırıları, Safevî şahlarının ahlak ve hallerinin açıklaması, Safevî devletinin duraklaması ve çökmesi, Afganların saldırı ve isyanları ve Nâdir Afşâr'ın eliyle bunların öldürülmesi, Nâdir'in ölümünden sonra ortaya çıkan isyan ve kargaşanın durumu, Kerîm Hân Zend'in liderliği ve yaptığı işler, Lutfalî Hân Zend'in serencamı ve Âgâ Muhammed Hân Kâcâr'a yenilmesi ve Kâcâr silsilesinin tesis edilmesi, bu

silsilenin hükümeti döneminde İran'daki siyasi ve sosyal hayat, İngilizlerin nüfuzlarını artırması ve ülkenin iç işlerine karışması, Emîr Kebîr'in bakanlığı, hizmetleri ve hayatının acıklı sonu, Bâbiye ve Bahâilîğin ortaya çıkmasıyla oluşan kargaşa, Nâsrüddîn Şâh ve takipçilerinin katledilmesi, batıda ortaya çıkan telgraf, darülfünun, gazetecilik, basım ve yayımın İran'da teşkil edilmesi.

Dördüncü cildin ikinci bölümü daha çok edebiyat, din ve kültür mevzuları hakkındadır. Bu bölümde şu konular hakkında bilgi verilmiştir: İran ve Hindistan'da Safevî dönemindeki şairlerin hayatları, dini şiir ve mersiye yazarlığı, İran'da Kâcâr dönemi ve bu dönemdeki şairlerin üsluplarının değişimi, Şîa mezhebi edebiyatı ve Şîa olan yazar ve mütefekkirler, iletişim ve konulan kanunlar, Bahâilik ve Bâbiye edebiyatı, piyes ve hikâye yazarlığı, batılı edebi ve ilmi eserlerin tercüme edilmesi, eleştirel ve siyasi şiir, tasnifçilik gibi yeni konu ve sorunlar zikredilmiştir. Müellif meşrutiyet inkılabı, matbuat, yeni şiir, meşrutiyet ve ondan sonraki dönem hakkında iki ayrı kitap yazdığı için bu ciltte bu konular hakkında sadece birkaç kısa işarette bulunmuştur. Bâb ve Bâbiye ve özellikle Bahâilik hakkında bu ciltte sadece birkaç dağınık ve yüzeysel tarihi mevzu bulunmaktadır. Bu cereyanın tahrif ve sapıklıklarının Şîa itikadı ve asıl kaynağından ne kadar uzak olduğu konusuna değinilmemiştir. Müellifin bu konuya değinmemesinin nedeni, Avrupa dillerinde bu konuda yayımlanmış bazı eserlerin bulunması, kendisinin bu konu hakkında birkaç kitap ile makale yazmış olması ve bu fırkalar hakkında birkaç eser yayınlamış olmasından kaynaklandığını dille getirmiştir. Bununla birlikte dördüncü cilt yeni konu ve bilgiler, yeni araştırmalar, Avrupalı memur, konsolos ve seyahatçıların verdikleri bilgiler, müellifin izlenimleri ve görüş sahibi kişilerle yaptığı görüşmeler bakımından ehemmiyet arz etmektedir.

Müellifin bu dört ciltlik eseri son zamanlarda Farsça'ya çevrilip basılmıştır. İlk cilt: *Târîh-i Edebî-i Îrân Ez Kadîmterîn Rûzgârân tâ Zemân-i Firdevsî, Ceryân-i Tehvil-i Zebân-i Fârsî ve Seyr-i 'Akâid ve Efkar Der Îrân* adıyla Ali Pâşâ Sâlih tarafından tercüme edilmiş ve 1333 yılında yayımlanmıştır. İkinci cildin ilk

yarısı: *Târih-i Edebiyât-i İrân, Ez Firdevsî Tâ Sa'dî* adıyla Fetullâh Müctebâi tarafında tercüme edilmiş ve 1341 yılında ilk defa basılmıştır. İkinci cildin ikinci yarısı: *Ez Senâi Tâ Sa'dî, Kitâb-i Dovom Ez Mucellid-i Dovom-i Târih-i Edebî-i İrân* adıyla Gulâm Hüseyin Sadrî-i Afşâr tarafından tercüme edilmiş ve 1351 yılında yayımlanmıştır. Bu cildin yeni tercümesi Ali Pâşâ Sâlih tarafından yapılmış ve 1358 yılında basılmıştır. Üçüncü cilt: *Târih-i Edebî-i İrân, Ez Sa'dî Tâ Câmî* adıyla Ali Asgar Hikmet tarafında tercüme edilmiş ve 1327 yılında ilk defa yayımlanmıştır. Dördüncü cilt: *Târih-i Edebiyât-i İrân, Ez Âgâz-i 'Ahd-i Safevî tâ Zemân-i Hâzır* adıyla Reşid Yâsemî tarafında tercüme edilmiş ve 1316 yılında basılmıştır. Ayrıca bu cilt *Târih-i Edebiyât-i İrân, Ez Safevî Tâ Zemân-i Hâzır* adıyla Behrâm Mukdâdî tarafında tekrar tercüme edilmiş ve 1369 yılında yayımlanmıştır.

Târih-i Edebî-i İrân'ın her dört cildinde birçok yanlış bilgi bulunmaktadır. Fars mütercimler bu yanlışları çevirdikleri ciltlerin haşiyelerinde izah etmişlerdir. Bu sayede kitabın yeni baskılarında bu yanlışların giderilmesine olanak sağlanmışlardır.

Kaynakça

Browne, Edward Granville, *Târih-i Edebiyât-i İrân, Ez Firdevsî tâ Sa'dî*, Çev. Fetullâh Müctebâi, C.2, Tahran: 1361.

Browne, Edward Granville, *A Literary History of Persia*, 1; From the Earliest Times Until Firdowsi, London: 1902.

Browne, Edward Granville, *Târih-i Edebî-i İrân, Ez Kadîmterîn Rûzgârân tâ Zemân-i Firdevsî*, Ç.1, Çev. Ali Pâşâ Sâlih, Tahran: 1356.

Browne, Edward Granville, *Târih-i Edebiyât-i İrân, Ez Safevî tâ Zemân-i Hâzır*, Çev. Behrâm Mukdâdî, C.4, Tahran: 1369.